

Lotharingen aangesteld, zou wèl zorgen de belangen van geheel Frankrijk te behartigen. Maar zelfs zoover kwam het niet. Want na den val van Herriot, als minister-president, kort daarna en het optreden van het kabinet Painlevé, behield Briand, als minister van buitenlandsche zaken, het gezantschap bij den paus. De heer Doucet bleef te Rome rustig op zijn post. De radicale losmaking van de banden tusschen staat en kerk gelukt voorshands in Frankrijk niet.

HOOFDSTUK XIII.

De engelsche staatskerk.

Onder de angelsaksers had de kerk van den beginne af aan een beteekenis, die verre boven het religieuze leven uitging. Zij vormde namelijk den grondslag voor geheel het nationale leven. Want het volk, verdeeld als het was in onderscheidene staten, de heptarchie of de zeven rijken: Kent, Sussex, Wessen, Essex, Northumberland, Oost-Anglië en Mercia, bezat in de kerk uitsluitend zijne eenheid. Zij zorgde er voor dat de samenhang tusschen de verschillende, soms zeer heterogene deelen, bewaard bleef. En zij kon dit van wege haren stevigen bouw en van wege haar nationaal karakter. Van meet aan toch droeg zij een eigen stempel en was zij atkeurig van vreemde invloeden, en als deze op haar inwerkten, maakte zij ze gewoonlijk dienstbaar aan hare eigene belangen. Dientengevolge kon zij terecht eene nationale kerk worden genoemd. En zij was dit te meer, waar zij de beste volkstradities bewaarde; de toevlucht der ongelukkigen bleef en ten allen tijde een behoorlijk tegenwicht kon leveren tegen despotieke neigingen bij sommige vorsten. Zelfs toen straks de Normandiërs het land veroverden, vlocht zij een band tusschen veroveraars en veroverden en hielp zij alzoo het meest de rustige ontwikkeling der natie verzekeren.

In zooverre heeft de kerk in Engeland meer voor de nationale eenheid gedaan dan welke vorst ook. Reeds ten deele in de achtste en tiende, maar vooral in de elfde eeuw leverde de hoogere clerus het bewijs van haar nationale beteekenis. Aan het oorspronkelijk gemeenteverband sloot de organisatie der kerk aan. Haar arbeid versterkte den nationalen zin. Vooral haar komt de eer van het scheppen eener inheemsche letterkunde toe.

In het begin was zij zoo goed als autonoom. Zonder inmenging van den koning kwamen de kerkelijke verordeningen tot stand. Zelfs ging de benoeming der bisschoppen grootendeels buiten hem om. Slechts de vorstelijke residenties maakten hierop eene uitzondering. In de synoden konden de vorsten en de Ealdermen verschijnen, zonder dat zij echter aan de beraadslagingen mochten deelnemen. Daartegenover was de macht der geestelijkheid in wereldsche aangelegenheden zeer groot. Zij had haar eigen recht-

spraak. De bisschop nam deel aan de staatkundige vergaderingen, waar wetten werden behandeld en over oorlog en vrede werd beraadslaagd. Hij mengde zich ook in de wereldlijke rechtspraak, omdat daarbij zoowel naar goddelijk als menschelijk recht werd gehandeld. Bisschoppen deden beurtelings als gezanten, staatslieden en veldheeren dienst. Aartsbisschoppen werden, bij afwezigheid der vorsten, tot rijksbestuurders aangewezen. Onder dezen trad vooral die van Canterbury naar voren. Vandaar zelfs de bekende uitdrukking, dat de koning en die aartsbisschop de twee sterke stieren zijn, die den ploeg van Engeland trekken.

Zoo was de bekende Lanfranc, eerst prior van het benedictijnsche klooster Bec, daarna abt van dat van den heiligen Stephanus in Caen, en eindelijk aartsbisschop van Canterbury, de vrouwde van Willem den Veroveraar (1066—1087). Als Willem afwezig was, nam hij zijne plaats tijdelijk in en heette hij „de vorst en bewaker van geheel Engeland”, en in zijne tegenwoordigheid stond hij hem voortdurend ter zijde. Als zoodanig bewees hij hem groote diensten. Eenerzijds was hij werkzaam om de heerschappij der Normandiërs op hechter leest te schoeien door de angelsaksische prelaten en abten bijna allen door normandische te vervangen, en anderzijds concentreerde hij de macht der geestelijkheid in den persoon van den aartsbisschop van Canterbury. Door dit laatste werd de aartsbisschop van York aan genen onderworpen en alzoo de mogelijkheid afgesneden dat deze ooit iemand tot koning van Northumberland zou wijden, die straks aanspraken op den engelschen troon zou kunnen doen gelden. Ook trok hij één lijn met Willem in zijne verhouding tot den paus. Met zijne instemming weigerde die koning aan paus Gregorius den eed van trouw, omdat de theocratische staatkunde van den heiligen vader de zijne niet was. En gesteund door den aartsbisschop, gaf de koning dan ook, nadat de pauselijke legaat hem om den pieterspenning en den eed van trouw aan den paus gevraagd had, aan dezen het fiere antwoord : „Hubertus, legatus tuus, religiose pater, ad me veniens ex tua parte me admonuit, quatenus tibi et successoribus tuis fidelitatem facerem, et de pecunia quam antecessores mei ad Romanam ecclesiam mittere melius cogitarem. Unum admissi, alterum non admissi ; *fidelitatem facere nolui nec volo*, quia nec ego promisi nec antecessores meos antecessoribus tuis id fecisse comperio.”

Van zijn kant beloonde Willem de kerk voor den steun, dien zij hem gaf. Het derde deel van de inkomsten van den bodem, hetwelk onder Eduard (1042—1066) reeds aan de kerk toekwam, klom onder Willem's regeering door schenkingen bijna tot de helft van de inkomsten van den grond. Hij scheidde verder de bijzondere kerkelijke rechtspraak van de wereldlijke, zoodat b.v. testamenten en huwelijkszaken uitsluitend door de kerk werden behandeld. Tegenover deze gunsten behield hij zich echter het recht voor van goed- of afkeuring der besluiten van de synoden van Canterbury en York, de

twee groote aartsbisdommen van zijn rijk. Feitelijk werd hij zoo van de nationale kerk het hoofd. Maar het belangrijke vraagstuk van de investituur deed zich onder zijne regeering zoo goed als niet voor van wege de goede verstandhouding tusschen hem en Lanfranc. Eerstgenoemde was tevreden met zijne constitutioneele aanspraken in dezen en liet verder practisch de zaak over aan zijn aartsbisschop. De koninklijke schatkist maakte geen aanspraak op de inkomsten der vacante zetels. Zoo bleef de harmonie tusschen kerk en staat bewaard, en bloeiden beide.

Onder zijn opvolger Willem den roode (1087—1100) werden de verhoudingen minder goed. Vier jaren lang na den dood van Lanfranc liet hij den aartsbisschoppelijken zetel van Canterbury onbezet om middelerwijl zelf over de inkomsten daarvan te kunnen beschikken. Eindelijk gaf hij, ziek geworden, aan den aandrang der geestelijkheid om den beroemden Anselmus te benoemen, toe. Het is begrijpelijk, dat deze lang aarzelde, omdat hij terecht botsing vreesde, daar hij behoorde tot de zoogenaamde gregoriaansche partij. Hij bezweek echter voor aandrang van koning en geestelijkheid, maar wat hij voorzien had geschiedde. Toen beiden verschil kregen in zake de erkenning van paus Urbanus II en Anselmus den koning voorstelde om naar Rome te reizen en dáár van den paus nadere instructies te vragen, wees Willem dit voorstel met verontwaardiging als een aantasten van zijne rechten af en verbande hij Anselmus. Het is wél een sterk bewijs van de afhankelijkheid, van de kroon, die de geestelijkheid toen reeds kende en van den lossen band van haar met den paus, dat de bisschoppen met den adel Willem in dezen strijd met Anselmus steunden, niettegenstaande deze geheel anders tegenover de kerk stond dan zijn vader er tegenover gestaan had. Met het oog op deze houding waagde noch Urbanus II noch zijn opvolger Paschalis II het Willem wegens de verbanning van Anselmus te excommuniceren. En de engelsche geestelijkheid bleef, hoewel mokkend, uit vrees aan de zijde van haren koning, hoewel deze de kerken behandelde als waren zij zijne leengoederen! Wél een bewijs van de stijgende koninklijke macht!

Toch nam zijn broeder Hendrik I, die na Willem's dood koning werd, een voorzichtiger standpunt in (1100—1135). Hij begon met de vrijmaking der kerk van alle onrechtvaardige afpersingen en liet haar het recht op de inkomsten der vacante prebenden. Hij knoopte terstond onderhandelingen aan over Anselmus' terugkeer, onder voorwaarde dat hij hem den eed als leenheer zou doen. Toen Anselmus dit weigerde, legde hij beslag op de goederen van zijn aartsbisdom, waarop eerstgenoemde het koen besluit nam den koning op eigen gelegenheid te excommuniceren. Daarvoor nu ging Hendrik eenigermate uit den weg, door onderhandelingen met Anselmus aan te knopen, die leidden tot een vergelijk. Anselmus deed den genoemden eed en Hendrik gaf de investituur op. Hij

erkende de canonieke rechten van de kapittelkerken, het synodaal gezag der geestelijkheid en het recht van appèl op den paus en de jurisdictie van zijn legaat. De bisschoppen mochten door de kapitels worden gekozen, maar de verkiezing moest plaats hebben aan het hof, waar de geestelijkheid dan zonder dwang van boven hare keuze kon doen. Men mocht ook vrij de aartsbisschoppen kiezen, maar de koning moest verlot geven tot het houden van de daarvoor noodig zijnde vergadering. De pauselijke legaat had, zooals wij zoeven zagen, eigen jurisdictie, doch zijne aanwezigheid in Engeland moest altijd eerst door den koning worden toegestaan. Zooals wij later zullen zien, zijn hier door Hendrik I lijnen getrokken, die in het bekende concordaat van Worms tusschen den Duitschen keizer en den paus zijn gevolgd.

Door een en ander werd de verhouding tusschen Hendrik en Anselmus bijzonder goed. Zelfs wees hij dezen, toen hij in 1108 naar Normandië ging, als rijksbestuurder aan. Ook bij paus Paschalis II stond Anselmus zoo goed aangeschreven dat de aartsbisschop van Canterbury erkend werd als de legatus natus van Groot-Brittannië. Echter is het niet te ontkennen, dat Anselmus door zijne verhouding tot den paus in menig opzicht den weg in Engeland heeft gebaad voor het pauselijk absolutisme en in verband daarmee de macht van de kroon heeft verzwakt.

Stephanus, die Hendrik opvolgde en van 1135—1154 regeerde, ging in dezen nog verder. Openlijk noemt hij zich niet, gelijk zijne voorgangers, „gratia Dei rex Anglorum”, maar „assensu cleri et populi in regem Anglorum electus”. Met ingenomenheid vermeldt hij zijne wijding door den aartsbisschop van Canterbury, tevens pauselijk legaat, benevens de bekrachtiging van de op hem uitgebrachte keuze door paus Innocentius. Hij erkent de vrijheid der kerk en betuigt den eerbied, die men haar is verschuldigd. De kerk en al de goederen, die zij onder Willem den Veroveraar heeft gekregen, neemt hij onder zijne bescherming. Hij belooft alle simonie te vermijden. Den bisschoppen alleen komt volgens hem het recht en de macht over kerkelijke personen en zaken, evenals de verdeling der kerkelijke waardigheden, toe. De geestelijken krijgen het recht hun roerend goed te testeeren. Zoo verzwakte Stephanus de macht van den vorst tegenover de kerk in belangrijke mate.

Daartegen nu kwam zijn opvolger Hendrik II (1154—1189) in verzet.

Hij, een krachtig vorst, wenschte de verzwakking van de oude staatsinrichting ten gevolge van de door Willem den Veroveraar aan de geestelijkheid geschonken rechtsmacht en de door Stephanus verleende vrijheden tegen te gaan en de oppermacht van den staat te handhaven. Met het oog daarop wilde hij de verkiezing der hooge geestelijkheid niet uit zijne handen geven; liet hij hare excommunicatie zonder zijne toestemming niet toe; handhaafde hij het recht van den wereldlijken rechter den gees-

telijke, die een zwaar misdrijf had begaan, te straffen, en hield hij het recht van appèl aan zich in zaken, die overigens voor een geestelijke rechtbank behandeld mochten worden. De paus werd hierbij dus geheel uitgesloten. De koning meende tot het doorzetten dezer plannen een uitnemend werktuig te hebben gevonden in Thomas Becket, aartsdeken in het aartsbisdom Canterbury, een man van groote gaven, buigzaam, hoffelijk, handig. Kort na zijne troonsbestijging had Hendrik hem tot rijkskanselier benoemd, in welk ambt hij beurtelings als rechtsgeleerde, financier en krijgskundige optrad, ja de staatkunde des konings leidde. Toch koesterde de vorst de hoop dat Becket hem nog meer diensten bewijzen kon, indien hij hem op den aartsbisschoppelijken zetel van Canterbury verhief. Deze zou als kerkvorst hem dan behulpzaam kunnen zijn in het verzoenen der geestelijkheid met het door Hendrik door te voeren monarchale stelsel. De aartsbisschop-kanselier zou boven alles den troon van zijnen koning sterk maken.

In deze verwachting is Hendrik deerlijk bedrogen. Spoedig na zijne verheffing tot aartsbisschop maakte Becket zich van het kanselierschap los en trad hij op als de verdediger van de kerkelijke autonomie. Zijn bezoek aan het concilie van Tours, dat 19 Mei 1163 onder leiding van den uit Italië verdreven paus Alexander III was gehouden en waarop met nadruk werd uitgesproken dat de kerk onafhankelijk moet zijn van de wereldlijke macht, had hem ongetwijfeld een krachtigen stoot in die richting gegeven. Hij kwam in Engeland terug als een overtuigd voorstander en verdediger van de zelfstandigheid van de kerk en de oppermacht van den paus.¹⁾

Spoedig zou de strijd tusschen hem en den koning beginnen. Reeds waren er scherpe woorden gevallen, eerst in Juli 1163 op eene samenkomst te Woodstock, waar Hendrik de inkomsten van twee shillings, die voor elke hide of land jaarlijks den sheriff betaald werd voor de door dezen bewezen diensten, wilde brengen onder de inkomsten van de kroon, en later in October van datzelfde jaar te Westminster, waar Hendrik wenschte, dat de geestelijke, wiens misdrijf was bewezen, eerst door de kerkelijke autoriteit uit zijn ambt zou worden ontzet en daarna aan het wereldlijk gerecht tot bestraffing zou worden overgegeven. Beide keeren had Becket zich tegen 's vorsten streven verzet en was hij voor de belangen der kerk opgeko-

¹⁾ Zijne eischen met betrekking tot de onafhankelijkheid der geestelijkheid en van het kerkengoed van de wereldlijke macht rustten op deze stelling: „De kerk bestaat uit twee standen, den stand der geestelijken en dien der leeken. Tot den eersten behooren de apostelen en hunne navolgers, de bisschoppen en de schriftgeleerden; den stand der leeken vormen de koningen, de vorsten, hertogen, graven enz. Het is feit, dat de koningen hunne macht van de kerk ontvingen; de kerk echter ontving hare macht niet van de koningen, maar van Christus.”

men. Want de overgang der inkomsten van den sheriff op den koning, zou den landeigenaars en vooral de kerk op nieuwe lasten, ten bate van den sheriff, te komen staan. En met beslistheid riep Becket dan ook te Woodstock uit : „My lord king . . . it shall not be given from my land, and from the rights of the Church not a penny.” Te Westminster durfde hij zelfs den dwazen eisch stellen, dat geen geestelijke door den wereldlijken rechter mocht worden gestraft, tenzij zijne afzetting aan zijn misdrijf was voorafgegaan. Met andere woorden : een dienstdoend geestelijke zou altijd, welk misdrijf hij beging, aan de macht van den wereldlijken rechter zijn onttrokken.

Deze twee schermutselingen tusschen koning en aartsbisschop deden een hardnekkigen strijd tusschen beiden tegemoetzien. Spoedig is deze dan ook ontbrand.

Den 29^{en} Januari 1164 had Hendrik alle bisschoppen en baronnen te Clarendon samengeropen om de grenzen tusschen de geestelijke en de wereldlijke macht nauwkeurig vast te stellen.

Dit geschiedde in zestien artikelen.

Daarin wordt bepaald dat geschillen over patronaats- en presentatierecht behooren tot de koninklijke jurisdictie. Kerkelijke goederen, die bij leen den koning toekomen, mogen zonder zijn verlof niet voor altijd worden weggegeven. Geestelijken, die zich aan een misdrijf schuldig hebben gemaakt, moeten voor het koninklijk gerechtshof verschijnen ; wanneer zij eene overtreding hebben begaan, mag een geestelijke rechtbank hunne zaak behandelen, doch alleen in tegenwoordigheid van een koninklijken ambtenaar. Klachten wegens schulden van een geestelijke worden uitsluitend door den wereldlijken rechter behandeld. Is de schuld van eenig geestelijke duidelijk gebleken, zoo mag de kerk hem niet langer beschemen. De rechtspraak van geestelijken over leeken moet in de gewone vormen geschieden, althans voor zoover het de noodwendige tegenwoordigheid van aanklager en getuigen betreft. Slechts in overleg met den koning mag een zijner leenheeren of dienaars worden geëxcommuniceerd, of zijn gebied met interdict worden gestraft. Ook komt den vorst het recht toe uit te maken wat in de beschuldiging, die men dan tegen iemand richt, tot de competentie der geestelijke of tot die der wereldlijke rechtbank behoort. Er is appèl van den aartsdiaken op den bisschop, van den bisschop op den aartsbisschop. Is deze in dit opzicht nalatig, zoo kan de vorst hem dwingen recht te doen. Een geestelijke, die is veroordeeld, kan in hoogster instantie alleen appelleeren op den koning, dus niet op den paus. En de koning laat dan, om het aanzien van den aartsbisschop niet te verminderen, aan diens hof de eindbeslissing nemen. De leenmannen van den koning hebben of zij geestelijken dan wèl leeken zijn, dezelfde verplichtingen. Zonder de koninklijke goedkeuring mogen zij het land niet verlaten. Wanneer bisschoppelijke of andere hoogere kerkelijke zetels ledig staan,

vervallen beheer en inkomsten gedurende dien tijd aan den koning. De keuze der nieuwe titularissen heeft in de koninklijke kapel plaats; hunne hulding geschiedt vóór de consecratie. Bij verzet tegen een aartsbisschop, bisschop en aartsdeken treedt de hoogste rechter tot hunne verdediging op. De wijding van zoons van boeren is zonder toestemming hunner landsheeren verboden. Zooals men uit dit alles kan zien, werden de grenzen tusschen de wereldlijke en de geestelijke macht, ten bate van eerstgenoemde, met groote beslistheid vastgesteld.

Een wonderlijke rol speelde daarbij Becket. Eerst gaf hij, geheel in strijd met zijn tegenwoordige overtuiging dat de kerk geheel onafhankelijk zijn moest van de wereldlijke macht, toe aan den aandrang dergenen, die te Clarendon vergaderd waren om de artikelen, dàar vastgesteld, goed te keuren. En onmiddellijk daarna vraagt hij schriftelijk den paus om vergeving voor die daad, waardoor hij de belangen der kerk geschaad acht. De koning, diep gekwetst door zulk eene houding, roept eene groote vergadering te Northampton bijeen en eischt van Becket rekenschap van zijne staatkundige leiding als rijkskanselier. Deze onttrekt zich daaraan door zijn vlucht naar Frankrijk, waar hij zes jaren lang zijn strijd voortzet, deels door bedreiging met kerkelijke stiaffen, deels door intriges, deels door het zoeken van de tusschenkomst van den paus, die zich echter op eenigen afstand van hem houdt. Streng luidt de taal, die hij tegenover den koning voert. „Als gij uwe verheffing op den troon in het belang van uw eigen kracht en gezag gebruikt, en niet in het belang Gods, die u tot koning heeft verheven en u vorst gemaakt heeft om te regeeren en niet om te onderdrukken, zoo zal hij met woeker rekenschap eischen van de talenten, die u zijn toevertrouwd.” Vrijmoedig schrijft hij doelende ook op zijn vorst: „De wet treft alle overtreders gelijkelijk met dezelfde straf.” Hij deelt geheel het gevoelen van hen die van oordeel zijn dat de koningen hunne macht van de kerk hebben ontvangen en deze laatste de hare niet van hen, maar van Christus heeft. Daarom waren de pausen, die koningen excommuniceerden, in hun recht. Het is koning Hendrik niet geoorloofd dit prerogatief van de kerk aan te tasten. En hij bezwoer dan ook paus Alexander III, die volgens hem te veel lankmoedigheid toonde, in te grijpen. „De machtigen der aarde gewennen zich aan dreigementen, de vorsten worden tirannen. Schep moed, vader, wees sterk. Wij wachten uw oordeel af, of liever dat van Hem, die het leven aan den vorst ontnemt en den arme van den machtige bevrijdt.” Uit dit laatste blijkt overtuigend dat de paus zeer aarzelde den weg op te gaan, dien Becket hem wees.

In gewone omstandigheden zou Hendrik zich waarschijnlijk geschikt hebben in den tegenstand, dien Becket uit de verte deed gelden. Maar toen Becket ging betoogen dat de rechten van Canterbury, ja van de geheele engelsche kerk door Roger, den

aartsbisschop van York, geschonden waren, toen deze, op verzoek des konings, den zoon van dezen tot koning Hendrik III had gekroond, en er bovendien moeilijkheden ontstonden met den transchen koning Lodewijk VII, zoodat deze zelfs den paus aanried Engeland met het interdict te treffen, werd Hendrik genoopt water in zijn wijn te doen. Hij reisde naar Frankrijk, verzoende zich met Becket en keurde zijn terugkeer naar Engeland goed. Doch de vrede was van korten duur. In plaats van beleidvol te werk te gaan, trad Becket met strengheid tegen hen onder de hooge geestelijkheid op, die 's konings zijde hadden gekozen en excommuniceerde hij hen. Zoo wekte hij bij vernieuwing 's konings toorn op, en te heviger, naar mate de geëxcommuniceerden er sterker op aandrongen, dat hij, om wien zij nu leden, hun de hand boven het hoofd zou houden. En zóó wordt het begrijpelijk dat deze man in een hartstochtelijk oogenblik den wensch niet kon inhouden dat die sta-in-den weg mocht ophouden te bestaan, ja te midden van zijne ridders zich woedend beklagde, „dat het wél onedele en slappe menschen waren, die hij had gevoed, dat er niet één bereid was het vele onrecht, hetwelk hem was aangedaan, te wreken.” Een viertal zijner ridders gevoelde zich door deze taal van den vorst genoopt tot een daad. Zij togen naar Canterbury, zochten Becket op en hebben hem, toen hij weigerde de excommunicatie der hooge geestelijken op te heffen, verraderlijk vermoord. Den 29en December 1170 viel hij als offer van zijn beginsel en zijn despotisme beide.

Voor den koning en de door hem voorgestane monarchale beginselen bracht de dood van Becket winst en verlies. Winst in zooverre hij voortaan van dezen lastigen tegenstander was ontslagen en hij betrekkelijk gemakkelijk absolutie van den paus verkreeg. De koning moest boete op Becket's graf doen en zijn onschuld bezweren. Bovendien moest hij de artikelen 4 en 8 van Clarendon, die het verbod van het reizen van geestelijken naar Rome en dat van het appelleeren op den paus inhielden, intrekken. Verder ging de paus in zijne eischen niet. De verhouding tusschen beiden bleef dan ook goed. Maar in zooverre bracht de dood van Becket voor den koning verlies, dat de vermoorde letterlijk als een heilige werd vereerd en dientengevolge de hiërarchische denkbeelden veel gemakkelijker in het volk ingang begonnen te vinden. In dien zin was ook hier het bloed van den martelaar het zaad der kerk, en heeft de gestorven Becket meer uitgewerkt dan de levende had kunnen doen.

Onder Hendrik's nakomelingen werd de band met den paus steeds vaster en klom daarmee het aanzien der kerk. Volgens den wensch van Richard Leeuwenhart (1189—1199) benoemde de paus, voordat de koning zijn kruistocht begon, den vorstelijken gunsteling Willem van Longchamp, bisschop van Ely, tevens rijkskanselier, tot pauselijk legaat over Engeland, Schotland, Wales en Ierland. Hem droeg Richard, gedurende zijne afwezigheid, het rijks-

bestuur op. Daar de aartsbisschop van Canterbury op dat oogenblik ook aan den kruistocht deelnam, was de bisschop van Ely toen tegelijk het hoofd van staat en kerk. Tijdelijk waren de geestelijke en wereldlijke macht in Engeland in dien éénen persoon vereenigd. Daardoor rees de macht der kerk zeer. En al werd deze Willem van Longchamp, die door zijn hooghartig en zelfzuchtig optreden velen verbitterd had, spoedig door eene vergadering van hooge geestelijke en wereldlijke personen en burgers van London, onder leiding van Jan zonder Land, Richard's broeder, in die stad afgezet en Jan tot regent, gedurende de afwezigheid van zijn broeder, gekozen, de onhandigheden, die Jan straks als koning (1199—1216) beging, zouden in plaats van vermindering van den invloed van den paus en verzwakking van de positie van de kerk tegenover den staat, veeleer het tegenovergestelde uitwerken. Een nieuw verbond zou tusschen koning en paus worden gesloten — maar geheel in het voordeel van laatstgenoemden. Aanleiding tot den strijd tusschen Jan en Innocentius bood de vacature van aartsbisschop van Canterbury. De monniken van het klooster der H. Drieëenheid kozen hun sub-prior; toen deze candidaat door den koning niet werd aangenomen, namen zij den candidaat van den koning, die echter op zijn beurt door de bisschoppen werd afgewezen; eindelijk vestigden zij hun keuze, zonder zich om koning of bisschoppen te bekommeren, op een vriend van den paus, kardinaal Stephanus Langton, een geboren Engelschman. Wij hebben hier weder een bewijs van de wanverhouding tusschen bisschoppen en monniken en van de onderworpenheid dezer laatsten aan den paus. Deze gaf als echte diplomaat in zekeren zin beiden gelijk. De verkiezing door de monniken werd door hem vernietigd, omdat zij niet bepaald hadden dat zij eerst geldig zou zijn, als hij zijne goedkeuring had verleend. Maar aan den anderen kant erkende hij het recht der monniken om buiten koning en bisschoppen om een keuze te doen. Na lang aarzelen bedeede Innocentius Langton met het pallium.

Doch de koning liet zich dit niet welgevalen. Ruw trad hij op. Hij verjoeg de monniken uit het klooster, verbande de bisschoppen, die in dezen gemeene zaak met den paus hadden gemaakt en nam hunne goederen in beslag. Maar Innocentius was evenmin de man van halve maatregelen. Hij sloeg het land met interdict, deed den koning in den ban en schonk het rijk, na Jan te hebben afgezet, aan Philips Augustus, koning van Frankrijk, aan wien Jan reeds vroeger verschillende zijner bezittingen in Frankrijk had moeten afstaan. De Engelsche koning, geen uitkomst meer ziende, legde het hoofd in den schoot. En de pauselijke gezant Pandulf bereikte tweeërlei. Ten eerste werd Stephanus Langton op den aartsbisschoppelijke zetel van Canterbury geplaatst en ontving hij de noodige schadevergoeding. De verdreven geestelijken konden allen terugkeeren, hunne plaatsen weder innemen, terwijl ook hunne schade werd vergoed. En ten tweede — en dit was zeker het belangrijkste

— deed de koning, door gevaren in het buiten- en binnenland omringd, een stap, die zijne vernedering voltooide. Den 15en Mei 1213 legde hij namelijk in het tempeliershuis te Dover de kroon van Engeland en Ierland in de handen van den pauselijke legaat Pandulf en nam hij haar daarna als leen van den paus terug onder verplichting jaarlijks den pieterspenning en een som van duizend pond sterling aan hem te zullen voldoen. Op straffe van in den ban te worden gedaan, beval Pandulf nu de engelsche graven en baronnen den koning tegen den buitenlandschen vijand te helpen. Nog aarzelden de engelsche baronnen onder het voorwendsel dat de koning nog niet formeel van den ban was ontheven. Daarop moest Jan eene nieuwe vernedering ondergaan, door zich den 20en Juli 1213 vóór den aartsbisschop van Canterbury ter aarde te werpen. De ban werd nu opgeheven, de kroningseed herhaald. Dit alles hielp echter niet tegen den buitenlandschen vijand, die op het slagveld van Bouvines Jan en de met hem verbondenen een beslissende nederlaag toebrecht. De koning keerde van het fransche slagveld naar Engeland terug. Maar ook dààr zouden zich voor hem de gevolgen van zijn nederlaag pijnlijk doen gevoelen.

Toen Langton den koning van den ban bevrijdde, had hij hem laten zweren de goede wetten zijner voorvaderen, vooral van Eduard den Belijder te zullen opvolgen. Maar juist op grond van deze wetten hadden de baronnen van Northumberland geweigerd in het buitenland den oorlog te voeren. Den koning, die hen daarvoor wilde doen tuchtigen, werd terstond door Langton bevolen zulks na te laten, totdat hij een uitspraak van hunne standgenooten zou hebben uitgelokt. De aartsbisschop plaatste zich hiermede aan de spits van hen, die tegen het despotisme van den koning opkwamen. In eene vergadering, die den 25en Augustus 1213 in de St. Paulskerk werd gehouden en waar geestelijke en wereldlijke ambt dragers van hoogen rang tegenwoordig waren, las hij den vrijheidsbrieff van Hendrik I van 1101 voor en verplichtte hij de aanwezigen tot de handhaving daarvan. Die brief bevestigde de vrijheden der engelsche kerk; beschermde de baronnen tegen ingrijpen van de zijde des konings ter zake van erfenis en voogdij; bevatte bepalingen omtrent het muntwezen en het bestuur der bosschen met advies der baronnen; stelde vast, dat hij, die persoonlijken ridderdienst verricht, niet tot het betalen van oorlogsbelasting kan worden verplicht en hernieuwde in strafzaken de wetten van Eduard den Belijder. De baronnen zwoeren voor die rechten te leven en te sterven. Jan eischte nu van hen, die niet ten oorlog gingen, een geldelijke bijdrage. Maar de baronnen weigerden de betaling, kwamen te St. Edmundsbury den 20en November 1214 bijeen en zwoeren wapengeweld te zullen gebruiken, wanneer hunne vrijheden niet per brief en zegel verzekerd werden. Den 6en Januari 1215 verschenen zij met hunne eischen voor den koning. Hij wenschte bedenktijd tot Paschen en nam intusschen zijne maatregelen, waaronder die om

de geestelijkheid aan zijne zijde te krijgen, een voorname plaats innamen. Dit zou hem echter weinig baten. De oppositie, met den aartsbisschop aan het hoofd, vernieuwde den 27en April te Brackley hare eischen. Nog bleef de koning onwillig het hoofd te buigen. Toen zegden de baronnen de gehoorzaamheid aan hem op, en dwongen zij hem, sterk door den grooten steun, dien zij ontvingen, de bekende Magna Charta af, die den grondslag vormt voor de vrijheden van Engeland.

Daarin werden, op grond van den vrijheidsbrief van Hendrik I, de eischen van adel en burgerij geformuleerd. Uitdrukkelijk bekrachtigt zij alle voorrechten, die de geestelijkheid tot nu toe had genoten. In het eerste artikel werd de vrijheid der engelsche kerk vastgelegd.

De koning kon echter deze nieuwe vernedering niet verkroppen. Hij deed een beroep op Innocentius III, wiens vasal hij niet te vergeefs wilde geworden zijn. De paus, vertoornd over het feit, dat de baronnen hem als opperleenheer in deze geheele zaak hadden veronachtzaamd, schoot Jan te hulp en verklaarde de Magna Charta voor een onwettig, ongeoorloofd en beleedigend verdrag. De opstellers noemde hij nog erger dan de Saracenen. Langton werd geschorst, de baronnen en burgers van London, die zich aan hunne zijde hadden gesteld, werden in den ban gedaan; den koning werd verboden zich aan hare bepalingen te houden.

De baronnen lieten zich echter niet uit het veld slaan. Zij protesteerden tegen de beslissing van den paus in wereldlijke zaken, riepen de hulp in van Frankrijk en kozen ten slotte den franschen kroonprins tot koning. Deze nam, den ban trotseerende, de kroon aan en verscheen met een legermacht in Kent. Een deel der huurotroepen viel van Jan af. De paus trad echter krachtig voor hem op — toen de dood Innocentius overviel en weinige maanden daarna Jan hem volgde in het graf.

Opeens veranderde hiermede de toestand. Jan's negenjarige zoon Hendrik III (1216—1272) werd tot koning uitgeroepen en nadat hij den huuldigingseid aan den paus had gezworen, gekroond. Een groot deel van den adel zegde nu het verbond met den franschen kroonprins op. Na den 20en Mei 1217 overwonnen te zijn, sloot deze vrede en trok hij tegen betaling van een som geld naar Frankrijk terug. De regent van Hendrik III, de graaf van Pembroke, en later Hendrik zelf, gingen er nu voortdurend, in verbond met den paus op uit, om aan de Magna Charta te tornen ¹⁾.

Grootendeels is hun dit gelukt. Zij kreeg een vorm, waarbij

¹⁾ Reeds werd de komende reactie hierdoor bewezen, dat in de uitgave der Magna Charta van 1217, na den dood van Jan, in in het recapituleerende artikel 63 de verzekering is weggelaten dat de kerk vrij is. Ook werd daarin verboden de bezittingen van leeken als leen aan geestelijken te geven.

het beginsel der persoonlijke vrijheid werd gehandhaafd, maar de baronnen hunne voornaamste eischen lieten vallen. De koninklijke partij, gesteund door den paus, kwam dus weer aan de winnende hand. Laatstgenoemde maakte hiervan handig gebruik door groote geldsommen te vorderen, waartegenover hij Hendrik's eerzucht streelde, door de kroon van Napels en Sicilië voor diens zoon Edmund te bestemmen. De hooge geestelijkheid was over de door haar te lijden financiële nadeelen wèl ontstemd, maar durfde tegenover den paus niet openlijk aan het verzet mede te doen. De lagere geestelijkheid daarentegen verleende openlijk haren steun aan den opstand der baronnen onder leiding van 's konings zwager Simon van Montfort, graaf van Leicester. Deze had echter slechts een oogenblikkelijk succes. Want na den slag van Eversham, 4 Aug. 1265, waar Simon sneuvelde, was het met den tegenstand der baronnen gedaan. En de positie van paus en koning werd te sterker, toen zij na deze overwinning zoo verstandig waren om de Magna Charta, overeenkomstig de opvatting van 1225, te handhaven; de vrijheid van de engelsche kerk te verzekeren en, door middel van het parlement van Marlborough in November 1267, de bepalingen van 1259, te Westminster vastgesteld, te bevestigen, waarbij waarborgen waren gegeven tegen de eenzijdig-centraliseerende macht der monarchie. De paus toonde zijne sympathie voor den koning door zijn legaat Ottoboni te doen bewerken dat de tienden der geestelijke inkomsten ter beschikking van den vorst werden gesteld.

Met krachtige hand handhaafde Hendrik's opvolger Eduard I (1274—1307) deze positie. Ter dege liet hij de kerk in Engeland zijne macht gevoelen. Aan de geestelijkheid werd het recht ontzegd onroerend goed als bezitting in de doode hand te verwerven. De inkomsten der geestelijken wendde hij somwijlen tot zuiver wereldlijke doeleinden aan. In 1294 verlangde hij op eene vergadering van geestelijken uit de beide aartsbisdommen Canterbury en York voor zijne oorlogsdoeleinden hun halve inkomsten. En toen later, ingevolge de bul „Clericis laicos" van Bonifacius VIII, waarbij verboden werd eenige belasting van geestelijke goederen te heffen, de aartsbisschop van Canterbury Winchelsey verklaarde zijne vroeger gedane belofte om den koning geld te geven, niet meer te mogen nakomen, nam de koning eenvoudig de leengoederen van geheel dat aartsbisdom in bezit, waarop de aartsbisschop noodgedwongen den geestelijken in zijn ressort vergunde vrede met den koning te sluiten. Evenmin trok Eduard zich veel aan van de latere verzachtende bul van genoemden paus van 28 Februari 1297, waarbij van het verbod om belasting te heffen van geestelijke goederen de vrijwillige geschenken in geld, en die welke voor de verdediging van het vaderland noodig waren, werden uitgezonderd. De koning ging rustig voort zoowel van de leengoederen der geestelijke als van die der wereldlijke personen belasting te heffen en een vijfde deel van het geheele inkomen van iederen geestelijke voor den oorlog te eischen, dien hij

in Vlaanderen voerde. Ja, in 't algemeen kan men zeggen, dat Eduard zich lossier maakte van den paus en daarentegen, in de samenwerking van de kroon met verschillende standen, niet alleen met adel en geestelijkheid, maar ook met burgers en ridders, zijne kracht zocht. En dit is hem, behoudens een verzet in 1297 van geestelijke en wereldlijke personen, toen hij willekeurig zijn inkomsten trachtte te vermeerderen, ten bate der door hem te voeren oorlogen, maar waarvoor hij dan ook voorzichtig uit den weg ging, gelukt. Langzamerhand begint dan ook de invloed van den paus op den engelschen staat te verminderen. Onder Eduard wordt hiervoor de weg gebaad.

Het duidelijkst kwam dit uit, toen Bonifacius VIII in zijn bul van 27 Juni 1299 zijne aanspraken als leenheer van Schotland tegenover Eduard, die als zoodanig optrad, deed gelden. Eduard legde aan het parlement te Lincoln, waar zeven graven en zeven en negentig baronnen tegenwoordig waren, de bul over, deelde mede dat de paus hem had bevolen gezanten naar Rome te zenden, die zijn titel als heer van Schotland moesten bewijzen, en verzocht den vergaderden in de zaak te beslissen. Uit den brief, die als vrucht van hunne besprekingen naar den paus werd gezonden, blijkt echter hoe weinig men genegen was aan den leiband van Rome's kerkvorst te loopen. In dat schrijven werden de gronden medegedeeld, waarop de engelsche aanspraken rustten, doch werd tevens gezegd dat de engelsche koningen nooit eenige van hunne rechten hadden verantwoord of behoefden te verantwoorden voor de een of andere kerkelijke of wereldlijke rechtbank, van wege de hoogheid van de kroon en het onwedersprekelijk gewoonterecht, en dat men eenparig besloten had zich noch voor den paus noch voor eenig ander rechter te verantwoorden omtrent de rechten op het koningschap van Schotland of eenige andere rechten. De koning zou daarom geen gezanten zenden. De baronnen verklaarden bij eede gebonden te zijn de rechten der kroon te handhaven en niet te dulden dat de vorst zich zou onderwerpen aan 's pausen wil, al zou hij het ook begeeren te doen. Bonifacius VIII, die weldra den grooten strijd met Philips van Frankrijk beginnen zou, restte niets dan toe te geven. Op de lijn van zelfstandigheid tegenover den paus ging men toen verder door. In het laatste jaar van Eduard's leven 1307 besloot het parlement te Carlisle dat geene belastingpenningen van kloostergoederen naar Rome mochten worden verzonden. Toch aarzelde Eduard dit besluit uit te voeren, omdat hij prijs stelde op de handhaving van de goede verstandhouding, die er tusschen hem en paus Clemens V bestond. Zijn dood, enkele maanden na deze parlamentszitting (7 Juli 1307), deed de zaak stilstaan. Doch hoe dit zij, hij heeft met Hendrik II de zelfstandigheid van de staatsmacht tegenover Rome en de kerk krachtig voorbereid.

Onder Eduard III (1327—1377) schreed men in deze richting voort. Van 1333 af werd de jaarlijksche schatting, door Jan

zonder Land aan zijn leenheer den paus toegezegd, niet meer betaald. Paus Urbanus V eischte in 1365 de betaling van die som over de jaren, sinds 1333 verlopen. En wat deed nu de koning? Hij legde aan het parlement de eischen van den paus voor en vroeg aan de vergadering wat hij bij verdere handelingen van Urbanus tegen hem en zijn rijk moest doen. In navolging van de prelaten, die afzonderlijk hadden beraadslaagd, verklaarden de lords en de steden „dat noch koning Jan noch iemand anders evenmin zichzelf als zijn rijk en volk op dergelijke wijze kon onderwerpen buiten hunne toestemming”. Men loochende derhalve dat deze ooit wettig was gegeven. En men voegde er bij dat wanneer de paus ooit een proces begon, alle hertogen, graven, baronnen en steden zich daartegen krachtig zouden verzetten. Men ziet dat bij deze laatsten de geestelijken ontbreken. Deze vonden het namelijk tegenover den heiligen vader in hunne positie ongepast hem te dreigen. Zij stelden zich tevreden met de nietigheidsverklaring van zijn eisch. Hiermede eindigde het leenverband tusschen Engeland en den paus. De koning zocht thans zijn steun bij de geestelijke en wereldlijke grooten tegen den paus, gelijk zijne voorgangers steun bij den paus tegen de grooten hadden gezocht.

De man, die tegenover de monniken het parlamentsbesluit met kracht had verdedigd en daarbij zelfs de stelling voor zijne rekening had genomen, dat de wereldlijke macht het recht had de geestelijkheid hare stoffelijke goederen te ontnemen, als zij daarvan misbruik maakt, was Johan van Wiclif (1324—1384). Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen dat hij in die dagen hoog in de gunst van het hof stond, dat hoe langer zoo meer naar zelfstandigheid tegenover de kerk streemde. Wiclif erkende het primaat van den paus, maar niet in staatsaangelegenheden. In zijn „De Officio Regis”, sprak hij zelfs de krasse stelling uit: „Wanneer een geestelijke zijn ambt verwaarloost, is hij een landverrader, dien de koning ter verantwoording roept. Iedere geestelijke moet de wetten van den staat gehoorzaam zijn. Daarom zweren de engelsche aartsbisschoppen den eed aan den koning, want in den staat heerscht de koning en niet de priester”.

Ook in onderdeelen bleek onder Eduard III de zelfstandigheid van den staat tegenover den heiligen stoel te worden bevorderd. In 1353 bedreigde de koning ieder met verlies van goederen en verbanning, die in rechtszaken welke tot de koninklijke bevoegdheid behoorden, den paus te hulp riepen. In die jaren 1351, 1362 en 1380 werd den geestelijken streng verboden voor den paus, bij het leven van de tegenwoordige bezitters, prebenden te werven, terwijl dit verbod in 1390 en 1393 verscherpt werd door de bepaling dat de aanneming van een prebende uit de handen van den paus, ten nadeele van het koninklijk patronaatsrecht, gestraft werd met verbeurdverklaring van goederen en verlies van vrijheid. Ook degenen die zich daarbij als werktuigen hadden laten gebruiken, trof dezelfde straf.

En al verslaptte men onder de vorsten uit de huizen van Lancaster en York, uit verlangen naar eene goede verstandhouding met den paus, eenigermate in de handhaving dezer rechten, toch duldden ook zij geen inmenging meer van die zijde, ook niet wat hun gezag over de kerk betreft, terwijl de geestelijkheid zich in dit opzicht onderwierp aan den wil des konings.

Maar de vorst onder wien met het pausdom geheel zou worden gebroken, was Hendrik VIII (1509—1547). In het begin zijner regeering oefende Thomas Wolsey, die door den vorst tot aartsbisschop van York en door den paus tot kardinaal en daarna tot legaat en vicaris-generaal van de engelsche kerk was benoemd, grooten invloed op Hendrik uit en dit was vooral het geval toen hij, kanselier geworden, de staatszaken leidde en aan het hoofd der rechtsbedeeling kwam. Deze man, tegelijk zoo goed als hoofd van kerk en staat beide, drong den koning tot bondgenootschap met keizer Karel V in de hoop de pauselijke tiara, met behulp van dezen, te zullen verkrijgen. Dat bondgenootschap was voornamelijk gericht tegen het huis Valois en Wolsey spiegelde Hendrik daarbij de dubbele kroon van Engeland en Frankrijk voor. De koning van Engeland zou echter evenmin de kroon van Frankrijk als Wolsey de pauselijke tiara krijgen. Want de overwinning bij Pavia, door de duitsche en spaansche troepen op Frankrijk behaald, waarbij Frans I zelfs gevangen werd genomen, maakte Karel V onwilliger om Engeland's koning ook de macht over Frankrijk te geven. Evenmin schijnt de machtige duitsche vorst bijster hard bij het conclave voor de verkiezing van Wolsey tot paus te hebben geijverd. Althans werd na Leo's dood eerst Hadrianus en na het sterven van Hadrianus Julius Medici tot paus gekozen. Een en ander had ten gevolge dat langzamerhand de engelsche sympathieën voor den duitschen vorst verminderden en dat de paus, die voor de aangroeiende macht van Karel V beducht werd, hoopte, Hendrik en Wolsey tot een bondgenootschap tusschen Engeland en Frankrijk, als behoorlijk tegenwicht, bereid te vinden. En zij waren hiertoe bereid in de verwachting hierdoor Karel's macht te breidelen ten bate van de hunne, toen zich onverwacht iets voordeed, dat den engelschen staat voor goed aan de heerschappij van den paus onttrekken en tevens den val van den machtigen Wolsey veroorzaken zou.

Dat feit was de poging van den kardinaal-kanselier om het huwelijk van Hendrik met de spaansche infante Catharina, de tante van Karel V en die voor dezen levendige sympathie koesterde, verbroken te krijgen en den engelschen vorst te verbinden aan eene fransche prinses. Wolsey trachtte den paus voor dit plan te winnen en beproefde daartoe hem de dispensatie te doen herroepen, die voorheen door den heiligen stoel tot het aangaan van dit huwelijk was verleend, toen daartegen bezwaren waren gerezen op grond van het feit, dat Catharina, de weduwe van Hendrik's oudsten broeder Arthur

was. Doch de paus aarzelde steeds meer uit vrees voor de ontstemming van den machtigen keizer, die in Italië nieuwe overwinningen had behaald en Frans I zocht om dezelfde reden vrede te sluiten met den duitschen vorst. Als zeepbellen spatten alzoo de plannen van Wolsey uiteen. Doch dit was voor hem nog niet het ergste. Het pijnlijkst voor hem was de ongenade van zijn koning, die thans geïsoleerd stond in zijn europeesche politiek en die verhinderd werd den band te verbreken met zijne vrouw, die hij zoo gaarne wilde opgeven om te huwen met hare hofdame Anna Boleyn. Is het wonder dat een doorzettende natuur als Hendrik VIII, aldus gedwarsboemd in zijne plannen door toedoen van den paus en door de verkeerde politiek van zijn kanselier, met een forschen stoot dat juk afwierp en voortaan zijn steun bij de wereldlijke in plaats van bij de geestelijke grooten zocht? En hij kon dit doen, omdat de nationale geest, steeds sterker door de beginselen der reformatie gevoed, hoe langer zoo meer in opstand kwam tegen de overheersching van het rijk door eene vreemde politieke macht. De vaderlandslievende staatkunde van velen duldde de opperheerschappij van Rome niet langer. Hendrik VIII wist zich, bij hetgeen hij ging doen, van den steun van het grootste deel van zijn volk zeker.

Thomas Howard, hertog van Norfolk, lord van de schatkist en na de verwijdering van Wolsey ook grootzegelbewaarder; Thomas Morus, groot-kanselier in plaats van Wolsey, en Charles Brandon, hertog van Suffolk, president van den geheimen raad kregen nu de leiding van zaken in handen. Het parlement, dat door Wolsey zoo goed als geheel was verwaarloosd, werd weder bijeengeroepen. Terstond werd er bezwaar geopperd tegen het misbruik, dat de geestelijkheid had gemaakt van de rechtspraak. Had men haar vrijgesteld van het wereldlijk gerecht in geval van moord en trouwbreuk, zij had zich daaraan niet gehouden, maar was zelfs zoo ver gegaan met kwesties van eigendom binnen den kring harer rechterlijke bevoegdheid te trekken. Niet alleen tegen die willekeurige uitbreiding kwam men in verzet, doch ook tegen de zaak zelf. Men wilde niet langer dat de geestelijkheid, zonder voorkennis van den koning, dergelijke maatregelen zou kunnen nemen en zonder medewerking van leeken, dezen zou kunnen binden. Het parlement eischte dat de koning door goede wetten geestelijken en wereldlijke personen met elkander zou verzoenen, want „You are the only head, sovereign Lord and protector of both the said parties, your subjects spiritual and temporal”.

In één opzicht was deze eisch beslissend voor de toekomstige staatkundige ontwikkeling van het land. Daarmede toch maakte het zich principieel los van den paus. De stelling dat de vorst het eenige hoofd is van zijne geestelijke en wereldlijke onderdanen, hief de zelfstandige, wereldlijke macht der geestelijkheid en haar daaruit voortvloeiend recht om wetten te maken op. Men kwam

derhalve in botsing met één der voornaamste stellingen van het pausdom, ja met het eigenlijk karakter der roomsch-catholieke geestelijkheid. Maar Hendrik was allermintst de man om hiervoor uit den weg te gaan. Integendeel. En vooral niet nadat paus Clemens VII zoo onwillig was gebleken zijn huwelijk te helpen verbreken, dat hij allen, die in Engeland daartoe wilden medewerken, met den ban bedreigde! Zelfs dwong de koning toen in Maart 1531 de beide provinciale synoden van York en Canterbury hem als heer, beschermer en eenig aardsch hoofd van de engelsche kerk en hare geestelijkheid te erkennen. De geestelijkheid deed alle moeite dien eisch te ontgaan of althans verzacht te krijgen. Doch dit gelukte niet. Alleen toonde het parlement in zooverre eenige tegemoetkoming, dat het zich tevreden stelde met de verklaring, dat zij, *voor zoover de wet van Christus het toeliet*, den koning als het hoofd der engelsche kerk, onmiddellijk onder God, maar onvoorwaardelijk als soeverein van de kerk en de geestelijkheid van Engeland erkende. En de geestelijkheid, vooral bedreigd door de ook in Engeland bekend geworden beginselen der hervorming, en daartegen thans meer dan ooit den steun van den koning behoevend, gaf toe.

Groot was de verandering, die hierdoor staatsrechterlijk plaats vond. De hoogheid van de kroon over de geestelijkheid werd niet langer beperkt. Het rijk is een lichaam, dat bestaat uit geestelijken en niet-geestelijken, die allen onder één hoofd staan, namelijk den koning. Het recht om provinciale kerkelijke vergaderingen, zonder de koninklijke toestemming, bijeen te roepen en aldaar wetten te maken, werd aan de kerk ontnomen. Men mocht niet langer appelleeren op den paus. De kapittels moesten tot bisschoppen diegenen kiezen, die door den koning waren aanbevolen. Indien dezen dit niet deden, stelde de koning hen eigenmachtig aan. De annaten werden op de kroon overgedragen. Geen bisschop mocht het pallium meer uit Rome ontvangen. De pieterspenning werd afgeschaft. De koning zou niet meer zweren de rechten van de kerk in 't algemeen te handhaven, maar die welke aan de engelsche kerk waren toegekend. Hendrik beschouwde zich niet alleen zoon der kerk, maar hoofd van de vaderlandsche christenheid. Op hem rustte ook de zorg voor de zielen zijner onderdanen; het parlement had, naar goddelijk recht, ook in dezen een taak te vervullen. Hoe afkeerig Hendrik ook was van de protestantsche kerkleer, als vorst eigende hij zich dankbaar verschillende denkbeelden der hervormers, inzake de verhouding van staat en kerk, toe. Het bekende boek van Tyndal, waarin de leer werd uiteengezet dat ieder de overheid gehoorzaam moet zijn, vond bij hem gereede instemming. De eisch van den paus tot den koning om voor hem te verschijnen, beantwoordde hij met den smadelijken uitroep: „Moet een vorst zich onderwerpen aan een schepsel, dat God aan hem heeft onderworpen en zich verootmoedigen voor een man, die

hem tegen God en het recht in wil onderdrukken? Dat zou zijn: de ordening van God omkeeren."

De breuk met het verleden was dus volkomen. Wat men vroeger te Clarendon was begonnen; Jan zonder land te vergeefs had beproefd; Eduard III aanvankelijk had doorgezet, voltooide Hendrik VIII, namelijk de volkomen onafhankelijkheid van den staat van de kerk. Doch dit niet alleen. Aan de geestelijkheid werd de belofte afgedwongen, dat zij nooit nieuwe geloofsregels zou vaststellen zonder koninklijke goedkeuring. Den 30en April 1534 werd door de acte van suprematie of ontkenning van het oppergezag van den paus vanwege het parlement vastgesteld dat onder de titels van de koningen van het rijk ook die zou behooren van „Opperhoofd op aarde van de kerk van Engeland onmiddellijk onder God", terwijl hij als zoodanig over hare inkomsten, waardigheden en rechten kon beschikken. Hiermede kreeg hij zelfs het recht haar van misbruiken te zuiveren en te hervormen. In plaats van den vroeger door den paus benoemden vicaris-generaal kwam er nu één, die door den koning werd benoemd. De synoden mochten niets meer doen, tenzij met zijne toestemming. De engelsche staatskerk ontstond; de katholieke-anglicaansche kerk, onmiddellijk onder het gezag van de kroon.

Nog in ander opzicht moest de kerk zich onder den staat buigen. Reeds had koning Eduard III beproefd de geestelijkheid te bewegen tot meer actieve deelneming aan den parlementsarbeid, om hare zelfstandigheid te verzwakken. Want behalve de aartsbisschoppen van Canterbury en York en achttien bisschoppen, woonden de andere geestelijken, namelijk de abten, de hoofden van de bisschoppelijke kapittels, hunne aartsdekens, de zaakgelastigde voor de geestelijkheid van elke cathedraal, en de twee representanten van de geestelijkheid van iedere diocese, allen gerechtigd om in het parlement zitting te hebben, zijne zittingen zoo goed als nimmer bij. Zij wenschten zich niet te vermengen met de leeken en gaven er de voorkeur aan afzonderlijk met de kroon te onderhandelen en dan verder eigenmachtig in hunne eigene provinciale en zuiver kerkelijke samenkomsten het bedrag der belastingen te bepalen. Maar nu werd het in Hendrik's dagen practijk, dat dit laatste door een parlementsacte moest worden bekrachtigd. Op dit belangrijk punt van de financiën kwam er dus controle van den staat over de geestelijkheid en de kerk.

De geestelijkheid boog voor dit alles, doch de monniken deden dit niet. Het kwam hun echter duur te staan. Een onderzoek naar de kloosters werd ingesteld en dit leidde tot het resultaat dat bij parlementsbesluit alle kloosters, die jaarlijks minder dan 2400 gulden inkomsten hadden, werden opgeheven en hunne goederen werden verbeurd verklaard. Groote sommen kwamen dientengevolge aan het rijk. Later werd nog een stap verder gegaan. Bij parlementsacte van 1539 werden de grootere abdijen opgeheven, terwijl de

inkomsten ook daarvan grootendeels kwamen in de handen van den koning en de lords, terwijl in het daaropvolgend jaar 1540 alle nog overig zijnde kloosters en dergelijke stichtingen verdwenen en hunne goederen aan de kroon kwamen. Met die vermindering van de macht der geestelijkheid ging nu de versterking van die van den adel gepaard. De verdwijning van de abten en priors uit het hoogerhuis, zoodat er naast de een en veertig mannen van den adel slechts twintig bisschoppen overbleven, deed zijn invloed aanmerkelijk stijgen. Bovendien rees deze in een ander opzicht niet minder, waar hij thans voor een groot deel beslag legde op kerkelijke goederen en inkomsten, vooral van tienden, in de nabijheid van eigen bezittingen. In die dagen stonden zoowel de koning als het parlement op het toppunt van hunne macht.

Zoover ging Hendrik zelfs in zijne kerkelijke heerschappij, dat hij, gesteund door een slaafsch parlement, een vasten geloofsregel voor de kerk ontwierp, waaraan ieder zich, op straffe van den vuurdood, moest onderwerpen. Die regel bestond uit zes artikelen, namelijk: 1. de leer der transsubstantiatie; 2. het gebruik van het avondmaal zonder kelk; 3. het verbod van het huwelijk van priesters; 4. de bindende kracht der kuischheidsgelofte; 5. de verplichting tot het doen van zielsmissen; 6. en de verplichte oorbiecht. Het absolutisme van dezen koninklijken paus deed waarlijk niet onder voor dat van den paus te Rome. De kerk was in de handen van Hendrik een bloot staatsorgaan geworden, waarmede hij deed wat hij verkoos. Hij eigende zich een volstrekt jus in sacris toe en bestal inderdaad met zijn parlement de kerk. Deze heeft dan ook met haar ruil van den priestervorst te Rome voor den paus-koning groote schade geleden. Want zij is dientengevolge aan den staat geketend geworden op eene wijze, die haar gezonden bloei zou blijven belemmeren. Nu de staat de goederen voor het grootste gedeelte tot zich had getrokken, moest hij voortaan vooral den kerkebouw, de salariering der geestelijken, de armenzorg voor zijne rekening nemen. Het kerspel werd, als onderdeel van het graafschap, gevormd; de kerkelijke voorgangers en armverzorgeren werden ambtenaren door de overheid aangewezen, die ook de vereischte middelen tot hunne beschikking stelde. En de machtige schaduwzijde van deze heerschappij van den staat over de kerk, waarbij deze laatste geheel hare zelfstandigheid inboette, is over haar blijven hangen, ook toen zij later met het protestantsche merk werd voorzien.

Had Hendrik VIII in de staatkunde het protestantsch beginsel gehuldigd: „Krachtens bevel en de toelating van God zijn wij koningen van Engeland, en de koningen van Engeland, die vóór ons geweest zijn, hebben niemand boven zich gehad dan God alleen, en weet daarom wèl dat wij het recht van onze kroon en wereldlijke rechtspraak zullen handhaven, zoowel in dit als in andere opzichten, op even ruime schaal als onze voorgangers dit vóór ons hebben

gedaan'', in de leer was hij roomsch gebleven. Thomas Cranmer, de invloedrijke hofkapelaan en de eigenlijke grondvester der anglicaansche kerk, had niet meer kunnen bewerken dan dat de Bijbel naar eene engelsche vertaling van Covendale in de kerken werd ingevoerd en dat verschillende misbruiken naar den regel der Heilige Schrift werden hervormd. Maar hoe weinig dit aan de roomsche leer zelf veranderd had, bleek wèl uit de zoogenaamde zes bloedige artikelen door het parlement vastgesteld, waarvan de overtreding met de wreedste straffen, meestal verbranding, werd bedreigd. Eerst zijn opvolger Eduard VI (1547—1553) deed in dit opzicht reformatorisch werk, nadat tijdens zijne minderjarigheid zijn voogd, de hertog van Sommerset, gesteund door Cranmer, hierin was voorgegaan. In 1547 reeds werd de viering van het avondmaal onder beide gestalten ingevoerd en de kelk niet langer aan de gemeente onthouden. De openbare gebeden zouden voortaan in de landstaal moeten geschieden. Een jaar later in 1548 werd dan ook een algemeen gebedenboek samengesteld, dat den geest der hervorming ademt en bij de acte van uniformiteit van 15 Januari 1549 kracht van wet kreeg. Wie dit boek niet gebruikte of een anderen liturgischen vorm bezigde, werd gestraft; gebeurde dit driemaal achtereen, zoo werd de geestelijke veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf. Alle andere gebedenboeken werden vernietigd. In dezelfde zitting van het parlement, waarin de acte van uniformiteit van 15 Januari 1549 werd aangenomen, werd het verplichte celibaat afgeschaft. De beelden werden uit de kerken verwijderd. En nadat in 1552 eene wijziging van het algemeen gebedenboek, met een formulier tot wijding der geestelijken, bij acte van uniformiteit door het parlement was aangenomen, werd in 1553, onder den invloed van Thomas Cranmer, daarbij geholpen door den bisschop Ridley, en voorgelicht door Bucer, Melancton en Calvijn de geloofsbelijdenis van 42 artikelen samengesteld. Als een bewijs hoe autoritair Eduard VI in dezen optrad, mag dienen dat hij, zonder geestelijkheid of parlement er in te kennen, de onderteekening dier geloofsbelijdenis van alle geestelijken eischte. Zelfs stelde hij eigenmachtig de bisschoppen aan.

In zijn geest zou straks koningin Elisabeth (1558—1603) krachtig en beslist voortgaan, nadat „de bloedige Maria'', gesteund en geleid door mannen als Norfolk, Gardiner, Pole en vooral door Bonner, bisschop van London, als vorstin van 1553—1558, eene vervolging tegen de protestanten had op touw gezet, die nog immer in Engeland met angst en schrik aan Rome's heerschappij doet denken. Maar juist van toen af drong dan ook in breeder kringen de afkeer door van de absolute heerschappij van den vorst met zijne ambtenaren over en in de kerk. Vele protestanten, die onder Maria's vervolgingen naar het vasteland van Europa waren gevlucht, hadden dàar het calvinisme leeren kennen en waardeeren met zijne vrije kerkvorming en zuiver gereformeerde belijdenis. Na Maria's dood teruggekeerd,

moest hen, na al wat zij hadden ondervonden en geleerd, te sterker de scherpe tegenstelling in het oog vallen tusschen de vereeniging van staat en kerk onder één hoofd, namelijk den koning, en de calvinistische kerk-idee, alsook tusschen de anglicaansche kerk, die onder vorstelijk supremaat nog zooveel van den roomschen cultus had behouden en de gereformeerde kerken, die consequent allen roomschen zuurdeesem hadden verwijderd. Zoo ontstond in Engeland eene richting, die sinds 1564 als de puriteinsche wordt aangeduid. Straks zou zij, toen koningin Elisabeth met toenemende gestrengheid vóór de uniformiteit der kerk tegen de non-conformisten ging optreden, steeds meer vervreemd worden van de staatskerk, eigene presbyteriaansche gemeenten gaan oprichten en zelfs onder geestelijken en leeken van de anglicaansche kerk aanhangers vinden. Men meed de openbare godsdienstoefening en zocht in huiselijke samenkomsten stichting. Parlementsbesluiten, die de weigering om aan de openbare godsdienstoefening deel te nemen, met gevangenschap en uitzetting uit het land bedreigden, versterkten den tegenstand. En straks zou het oogenblik aanbreken, waarin de zucht naar vrijheid van belijdenis en eeredienst zóó sterk zou worden, dat zij als een stormwind de anglicaansche kerk op hare grondslagen zou doen dreunen.

Zoover was het echter nu nog niet.

Langzamerhand was Elisabeth, de dochter van Hendrik VIII en Anna Boleyn, begonnen de reformatie in te voeren, die door hare halfzuster Maria vernietigd scheen. De rijks wetten, door Maria ingetrokken, werden in eere hersteld. Op den wensch van het parlement aanvaardde zij, evenals Hendrik VIII, het supremaat over de kerk met dit onderscheid dat zij niet den titel van „the only supreme head in earth of the Church of England”, maar dien van „supreme governour” aannam. Voor de uitvoering dier suprematie werd een soort consistorie „the Court of High Commission” aangewezen. Alle geestelijken moesten een eed afleggen, waarbij zij de suprematie der koningen erkenden en elk vreemd gezag verloochenden. Zij, die weigerden te zweren of hun eed braken, werden met zware straffen bedreigd. Dit alles werd geregeld in de acte van suprematie, die bestemd was „to restore to the Crown the ancient jurisdiction over the Estate Ecclesiastical and Spiritual”. In de acte van uniformiteit van hetzelfde jaar 1559 werd het algemeen gebedenboek, eenigermate herzien, ingevoerd; het gebruik van eene andere liturgie werd strafbaar gesteld. Ook de twee en veertig geloofsartikelen van Eduard werden herzien en in den vorm van negen en dertig artikelen in 1563 als grondwet der engelsche kerk aangenomen, en later door het parlement bekrachtigd. Daarmede was het protestantisme geijkt tot godsdienst van staat. Deze geheele regeling doelde evenals die van Hendrik VIII op het verkrijgen van kerkelijke eenheid. Alle geestelijken moesten het „Book of Common prayer” gebruiken. Ieder moest zondags kerken in zijne parochie. En geen parlements-

acte of vaststelling onder haar gezag van eenige godsdienstige of kerkelijke zaak kon als kettersch worden veroordeeld, al streed zij met eenig kerkelijk besluit of eenigen canon. Het kerkrecht werd saamgesmolten met het staatsrecht. De beslissingen der kerkelijke gerechtshoven zijn bindend en worden, als het noodig is, met behulp van de overheid toegepast. Voor zoover de groote kerkelijke vergaderingen wetgevenden arbeid verrichten, hebben hare besluiten de koninklijke bekrachtiging noodig. Evenmin kunnen zij zonder haar worden bijeengeroepen.

De engelsche kerk was dus in volstrekten zin een engelsche protestantsche staatskerk geworden, welker belijdenis het midden hield eenerzijds tusschen de luthersche en gereformeerde, anderzijds tusschen de roomsch-catholieke leer en die der independenten. Zij was, gelijk de eeredienst, een zaak van wettelijk voorschrift. De geestelijke, die den dienst in de kerk leidde, vervulde een staatsplicht. Als hij zich daaraan niet hield, was hij strafbaar.

Streng waren de straffen, waarmede men dit stelsel der kerkelijke staatseenheid poogde te handhaven. Wie de suprematie der koningin in de kerk weigerde te erkennen, werd rechteloos en van zijn vermogen beroofd; als hij hierbij volhardde, pleegde hij hoogverraad. Hetzelfde was het geval met hem, die de koningin kettersche gevoelens toeschreef, pauselijke stukken publiceerde of onderdanen van Elisabeth in aanmaking bracht met den heiligen stoel. Later in 1580 werden de roomschen getroffen, doordien het aanhooren zoowel als het opdragen van de mis als misdrijf werd behandeld, en vijf jaren later in 1585 werden de Jezuïeten en priesters van de seminaries verdreven. Niet minder hard hadden de puriteinen, zooals wij reeds zagen, het te verduren. Nadat Elisabeth eerst, onder den invloed van Leicester, gearzeld had in te grijpen, trad zij van lieverlede, vooral door toedoen van den aartsbisschop Whitgift, den geleerdsten verdediger der staatskerk van die dagen, beslist tegen hen op. In 1583 riep zij een soort inquisitie-rechtbank in het leven, samengesteld uit twaalf bisschoppen en twee en dertig mannen, die staatsambten bekleedden. Het ergerlijkste dezer instelling was de invoering van den eed *ex officio*, die van de gedaagden werd geëischt, waardoor zij verplicht werden als het ware zichzelf aan te klagen. Hierdoor was een soort inquisitie van de ergste soort in het leven geroepen. Maar om de puriteinen nog meer te treffen, verscheen in 1592 eene parlamentsorder, waarbij bepaald werd dat elk, die zeventien jaar oud was en zonder reden eene maand lang uit de kerk wegbleef of conventikels bijwoonde, gevangen genomen zou worden. Indien hij dan weigerde getrouw te zijn aan de engelsche kerk, zou hij verbannen worden en zoo hij, zonder daartoe verlof bekomen te hebben, in het land terugkeerde, de doodstraf ondergaan. Kleinere secten dan de puriteinen hadden het nog harder te verduren.

Op deze wijze meende Elisabeth de staatkundige eenheid van het

rijk, die zoozeer bevorderlijk was aan zijne grootheid en welvaart, het best te verkrijgen. Als wachter voor de uitvoering dezer koninklijke staatkunde diende het opperste kerkelijk college, dat in 1559 door haar was samengesteld, het z.g. Court of High Commission, hetwelk in 1583 tot een vast gerechtshof werd verheven met de bevoegdheid de inquisitie toe te passen in zaken van ketterij, misbruiken en afwijkingen op kerkelijk gebied en daaraan geld- en gevangenisstraffen te verbinden. Dit college bestond uit vier en veertig commissarissen, waaronder bisschoppen, andere geestelijken en leden van den staatsraad waren. Deze laatsten vormden steeds de meerderheid. Geheel heeft Elisabeth echter haar doel niet bereikt. Haarforsch optreden heeft de groote afscheiding der non-conformisten van de anglicaansche kerk ten gevolge gehad, een scheur, die nooit meer is geheeld.

Onder Jacobus I (1603—1625) werd de wet verscherpt tegen de roomschen, die weigerden te zweren en daarmede te verklaren dat hij de wettige koning was, die door geen paus kan worden afgezet. Zij werden van de meeste burgerlijke rechten beroofd en stonden eigenlijk buiten de wet. En hoewel de wetten tegen de puriteinen niet zoo scherp waren, hadden deze laatsten toch ook ernstige grieven, omdat zij waren uitgesloten van kerkelijke ambten en de acte van uniformiteit, die ook dit deed, streng op hen werd toegepast. Maar zijn sterksten afkeer toonde deze vorst, die de eerste koning van het verbonden Groot-Britannië en Ierland was, van de presbyteriaansche kerk in Schotland. De hoofdoorzaak daarvan was gelegen in de vrees, dat zij een gevaar voor het koningschap was. Theologische studiën, waarvan hij een liefhebber was, hadden hem versterkt in zijn geloof in den goddelijken oorsprong van het koningschap en zijn onbepaalde macht, terwijl hij den episcopalen kerkvorm in Engeland beschouwde als ééne, die het meest aan zijne absoluut-monarchale denkbeelden beantwoordde. Terwijl de lagere geestelijkheid met de puriteinsche burgers streefde naar vereenvoudiging van den ritus in evangelischen zin, liet Jacobus door eene mededeeling van de bisschoppen uitdrukkelijk het beginsel vaststellen, dat het goddelijk recht van den koning iederen onderdaan tot onvoorwaardelijke, passieve gehoorzaamheid verplichtte, om daardoor elke hervorming in ritus en ceremonie te verijdelen. Jacobus trachtte dan ook aan de schotsche kerk sommige practijken op te dringen van de engelsche kerkinrichting. Echter was hij zoo verstandig den boog niet al te strak te spannen. Hij weigerde gehoor te geven aan den raad van den fanatieken Laud, bisschop van London en daarna aartsbisschop van Canterbury „dat de onbuigzame schotsche kerk dieper moest bukken voor den engelschen patroon”, omdat hij oordeelde de neigingen van zijn volk beter te kennen dan deze geestelijke. Zijn zoon Karel I (1625—1649) miste echter in dit opzicht het beleid van zijn vader en schreed hardnekkig voort op den weg van het absolutisme. Hij besloot bisschoppen aan te stellen,

die werkelijk episcopale macht zouden hebben. Maar daarmee niet tevreden, werd, op zijn instigatie, door Laud en de nieuw benoemde schotsche bisschoppen het engelsche gebedenboek in roomsche richting herzien, en werden canones vastgesteld voor het bestuur van de schotsche kerk en hare geestelijkheid, waaraan onvoorwaardelijk moest worden gehoorzaamd. Hiertegen nu richtte zich het verzet in Schotland. De kerk van John Knox, die, staande op den grondslag van het calvinisme, belichaamd in de *confessio scotica*, geen andere waardigheid dan die van superintendenten in haar midden toeliet, welke dan nog in macht of aanzien zoo goed als niets boven de gewone evangeliedienaren voor hadden; die aan de gemeente het recht toekende direct hare voorgangers te kiezen; die alle pracht en praal uit de kerkgebouwen verbande; en die eindelijk hare eigene kerkorde had vastgesteld, — wilde niets weten van de hiërarchische instellingen en de krypto-roomsche liturgiën der anglicaansche kerk. Toen de deken van Edinburgh in koorgewaad de liturgie las, meenden de kerkgangers dat de mis weder gelezen en gezongen zou worden en kwam het tot begin van een opstand. Een geweldige protestantsche geestdrift deed zich over het geheele land gelden. In het volgend jaar 1638 vernieuwden de adel, de geestelijkheid en de schotsche steden het oude „Covenant” tot bescherming van het presbyterianisme. Men zwoer gemeenschappelijk een eed om den protestantschen godsdienst te handhaven en den koning en de wetten te verdedigen, maar sprak tevens zijn afkeer uit van het pausdom en zijn afschuw van den roomschen antichrist.

De partij van deze Covenanters was niet tevreden met de intrekking van het gebedenboek en de negen en dertig canones, men eischte vrijheid van vergadering en een vrij parlement. In de algemeene vergadering in de cathedraal van Glasgow in November 1638, gehouden met goedkeuring van den koning en in tegenwoordigheid van zijn gemachtigde, bleek spoedig hoe onverzoenlijk beider inzichten tegenover elkander stonden. De schotten wenschten dat de bisschoppen geheel aan de kerkelijke vergaderingen onderworpen zouden zijn, terwijl de gemachtigde van den koning dit niet alleen weigerde, maar ook de tegenwoordigheid van ouderlingen of leeken in de kerkelijke concilies bestreed. De gemachtigde van den koning ontbond ten slotte de vergadering in naam des konings. Maar de vergadering, waartoe zeventien peers en de meest invloedrijke mannen, zoowel leeken als geestelijken, behoorden, weigerde uiteen te gaan, herstelde terstond het presbyteriaansch bestuur, vernietigde al de acten van de laatst gehouden vergaderingen van koning Jacobus I en veroordeelde gebedenboek en canones beide. Als olie in het vuur was daarop het besluit van de kerkelijke vergadering van Canterbury in 1640, waarbij de koninklijke suprematie als een goddelijke instelling en de anglicaansche kerkvorm als de eenig ware werd verheerlijkt, en een eed werd geëischt, dat men daarin

geen enkele verandering zou toelaten. Het ging hard tegen hard.

Terwijl dit alles geschiedde, was vooral John Pijm, die de oppositie in het Parlement leidde, werkzaam om een verbond tusschen Engeland en Schotland, parlement en covenant tot stand te brengen. Elke schijn moest worden vermeden, als ware het den schotten alleen om een vrije schotsche kerk tegenover de staatskerk en als ware het den engelschen alleen om het recht van het parlement tegenover het koninklijk absolutisme te doen. Met ijver legde men zich er vooral op toe om de schotsche en de engelsche kerk tot elkander te brengen. Dit was te gemakkelijker toen het in meerderheid presbyteriaansch gezinde parlement de bisschoppelijke ambten afschafte. Het instituut, dat deze verbintenis moest trachten te bewerken, was de zoogenaamde westminster-synode, die bij besluit van 12 Juni 1643 was ingesteld en door het lange parlement (1640—1652) tegen 1 Juli werd bijeengeroepen. Feitelijk was zij eene commissie, door het parlement gekozen en aan dit college verantwoordelijk. Zij bestond uit 121 geestelijken uit de verschillende graafschappen en 30 leeken, van wie 10 lords en 20 leden van het lagerhuis waren. Ruim vijf jaren heeft zij hare werkzaamheden voortgezet en daarna heeft zij nog een kleine vier jaren onder gewijzigde vormen haren arbeid verricht. Toen Cromwell in 1652 aan het lange parlement een einde maakte, verdween ook zij.

Deze synode, die den 1en Juli 1643, in tegenwoordigheid der beide huizen geopend was, stond sterk onder den invloed der schotten, die op voorstel van het engelsche parlement gedelegeerden hadden gezonden. Dezen waren gebonden aan de eischen van de zoogenaamde „Solemn League and Covenant”, die den 17^{en} Augustus 1643 was gesloten en waarbij men verplicht werd tot de verdediging van den calvinistisch-presbyteriaanschen godsdienst in Schotland; de bevordering van de reformatie van de leer, den eeredienst, de kerkorde en de tucht in Engeland en Ierland, op den grondslag van Gods Woord; het herstel der godsdienstig-kerkelijke gelijkvormigheid van Engeland, Schotland en Ierland; de uitroeiing van het pausdom en de bisschoppelijke hiërarchie, de ketterij en de goddeloosheid; de bescherming van de rechten van het parlement en het rechtmatig gezag van den koning. Zoowel het parlement als de synode namen deze beginselen over, en alle kerkelijke en burgerlijke ambtenaren werden verplicht ze te onderteekenen en zich daaraan te houden. Maar ook in haar verder werk zouden de synode en het parlement hunne ontvankelijkheid voor wat de schotten wenschten, toonen.

Zij waren het, die er haar toe bewogen geene revisie van de 39 artikelen der anglicaansche kerk te beproeven, maar een geheel nieuwe confessie, onmiddellijk op grond van de H. Schrift, samen te stellen. In 33 hoofdstukken behandelt deze „Confession of Faith” al de belangrijke leerstellingen van het christendom. Nadat de synode den 4en December 1646 met dit werk gereed was gekomen, werd de

confessie aan het parlement aangeboden, door hem nauwkeurig nagegaan en op zijn bevel gedrukt onder den titel: „Articles of Religion approved and passed by both Houses of Parliament, after advise had with the Assembly of Divines called together with them for that purpose”. Evenzeer als de confessie werden de groote en de kleine catechismus, de liturgie (the Directory for the Publish Worship of God) en de kerkorde (Form of Presbyterial Church Government and of Ordination of Ministers), eerst door de synode opgesteld, daarna door het parlement aangenomen en als rijkswetten afgekondigd.

Bij de vaststelling der kerkorde teekenden zich het duidelijkst drie partijen af. De meerderheid vormden de presbyterianen, die op kerkelijk gebied van geen rangorden onder geestelijken wilden weten, en geestelijken en ouderlingen als opzieners gelijk stelden. Ook wenschten zij zelfregeering der kerken door middel van presbyteries, consistories en synoden. Zij achtten het de roeping van den staat te streven naar gelijkvormigheid van geloof onder de burgers en zagen daarom in gewetensvrijheid en verdraagzaamheid een vergriep tegen de goddelijke waarheid. Behalve de presbyterianen had men de independenten, die eischten dat elke gemeente, zonder eenig synodaal verband, zichzelf zou besturen, en dat iedere vrome in het openbaar zou mogen voorgaan, wanneer de Geest Gods hem dreef. Zij waren afkeerig van eene door de overheid geprovoceerde geloofseenheid en wilden alle christelijke secten toelaten, mits zij de openbare orde en rust niet verstoorden. En eindelijk waren er in de synode zoogenaamde Erastianen, zóó genoemd naar professor Thomas Erastius, een Zwingliaan, professor te Heidelberg, die de heerschappij van den staat over de kerk begeerden. Zij verwierpen dan ook de kerkelijke tucht en meenden dat de overheid alleen het recht had godsdienstige zonden te straffen. Daarbij beriepen zij zich op het Oude Testament, en vooral op Mozes en Israël's koningen. De presbyteriale kerkorde namen zij aan, maar zij drukten er den stempel van menschelijk werk op, door de bewering dat in het Nieuwe Testament nergens eene kerkorde is voorgeschreven.

De presbyteriaansche meerderheid behaalde in de synode de overwinning, maar het parlement toonde dat het 't standpunt der Erastianen sympathiek gezind was. Want het nam de presbyteriale kerkorde onder het noodige voorbehoud aan. Het weigerde aan de nationale synoden het hoogste gezag in kerkelijke zaken toe te kennen. In laatste instantie zou men steeds op het parlement kunnen appelleeren. Tevens werd de schorsing van voorgangers door ouderlingen door hem aan bepaalde regels gebonden. Ook werd de inmening van de presbyteries in zaken, b.v. waar het de kerkelijke goederen betrof, afgewezen. En ten slotte werd uitdrukkelijk uitgesproken dat de presbyteriaansche kerkorde slechts als proef werd aangenomen. Met al deze beperkingen werd zij den 6en Juni 1646 door het parlement geaccepteerd.

Op dezen weg om zooveel mogelijk den invloed van den staat op de kerk, ook bij aanvaarding van het presbyteriale stelsel, te laten gelden, schreed het parlement van 1648 voort, door bij de vaststelling der confessie de artikelen te schrappen, die handelden over de onafhankelijkheid van de kerk, de behandeling van ketters en scheurmakers, de echtscheiding, de kerkelijke straffen en synoden. De zoogenaamde nieuwe nationale kerk werd dus wèl met stevige banden aan den staat gebonden, ja aan hem onderworpen.

Maar zij kwam dan toch in elk geval tot stand. De episcopaalsche kerk was daarvan het slachtoffer. Het parlement liet, door middel van bepaald daarvoor aangewezen commissies, alle bisschoppen verwijderen. De zoogenaamde „Committee for scandalous Ministers” had te beslissen over de aanklachten tegen ongeschikte geestelijken en zette een paar duizend geestelijken af, vooral omdat zij koningsgezind waren. In hunne plaats werden dan geregeld puriteinen benoemd. Het scheen alsof de nieuwe engelsche presbyteriaansche kerk, waarover het parlement de suprematie uitoefende, stevig stond. Toch was dit niet meer dan schijn. Wortel in het volk schoot zij niet. De schotten beschouwden haar met argwaan van wege den grooten invloed van den staat op de kerk, die bij hen daarvan onafhankelijk was. De episcopaalsche kerk, hoe ook in het nauw gebracht, telde nog tal van aanhangers, die hun tijd afwachten. En de independenten gingen, zonder zich aan die nieuwe, presbyteriaansche kerk te storen, voort, hunne vrije vereenigingen op te richten. Doch dit niet alleen. Zij ondermijnden haar ook door elke contrôle van den staat over de kerk af te wijzen. Naar mate hun macht groter werd, werd het meer ondoenlijk om het presbyteriale stelsel door te voeren. En dit was zelfs niet meer mogelijk, toen het parlement moest bukken voor Cromwell en zijn leger.

Cromwell's ruitery was het geweest, die in 1643 de benden der koningsgezinden bij Horncastle het veld had doen ruimen, en in 1644 bij Marston-Moor de eindbeslissing ten voordeele van het parlamentsleger tegenover dat van Karel I, onder leiding van Rupert van de Pfalz, had gebracht. In den nieuwen veldtocht tegen den koning behaalden hij en zijne rondkoppen in 1645 bij Naseby weder de overwinning. Het parlement, beducht voor Cromwell's stijgenden invloed en de democratie der independenten, knoopte, nadat de koning zich aan de schotten had overgegeven, onderhandelingen met dezen aan, en besloot een deel van het leger naar Ierland te zenden en het overschot zeer te verminderen. Maar het leger dwong het parlement dit laatste besluit te herroepen en ontrukte den koning aan de handen der presbyteriaansche meerderheid van het parlement, waaraan de schotten hem hadden overgegeven. Door deze daden neigden presbyterianen en schotten steeds meer tot een bondgenootschap met den koning. De vrees voor de overheerschende macht der independenten bracht cavaliëren, steden, presbyterianen

en schotten tezamen. Maar Thomas Fairfax onderdrukte den opstand nabij London, en Cromwell, na eerst Wales te hebben bedwongen, vernietigde het schotsche leger in 1648 bij Preston. Vervolgens trok hij naar London en joeg hij de meerderheid van het parlement, dat te Newport een verdrag met den koning had gesloten, waarbij hij als noodlottig voor het volk werd beschouwd, weg. De ijverigste presbyterianen en de royalisten, die daarvan lid waren, werden gevangen genomen. De rest, de partij der independenten, het zoogenaamde romp-parlement bleef over en regeerde. Dit besloot toen tot een proces tegen den koning voor een buitengewoon gerechtshof. Daardoor werd Karel I als tiran, verrader, moordenaar en vijand van het land ter dood veroordeeld. Den 30en Januari 1649 werd de koning onthoofd. Nu, onder den diepen indruk van het gebeurde, beproefden Ierland en Schotland nog eens met roomschen, presbyterianen en episcopalen in Engeland, nadat koningschap en hoogerhuis waren afgeschaft en de republiek was gevestigd, de zaak van het koningschap te redden. Zij schaarden zich daartoe allen om Karel's zoon. De schotten hadden zich daarbij vooraf verzekerd van zijne onderwerping aan hunne godsdienstigkerkelijke beginselen. Hij had het covenant moeten onderteekenen, zich bij de presbyteriaansche kerk moeten aansluiten en zich aan de contrôle der westminster-synode moet onderwerpen. Maar ook deze laatste pogingen om de macht van Cromwell en zijn leger te breken, waren vergeefs. Nadat Ierland was onderworpen, werd het schotsche leger in 1651 bij Worcester letterlijk vernietigd. Schotland werd bij de Engelsche republiek ingelijfd.

Den 20en April 1653 zond Cromwell het romp-parlement, dat zich onbekwaam voor zijn taak getoond had, naar huis. Maar ook het daarvoor in de plaats gestelde kleine parlement moest, bij gebleken onbekwaamheid, reeds in December van dat jaar, zijn mandaat in Cromwell's handen leggen. Het had intusschen op godsdienstigkerkelijk gebied zeer radicale besluiten genomen. Het huwelijk zou geheel als een burgerlijk contract worden beschouwd; het behoefde evenmin eene priesterlijke inzegening als andere handelingen van het burgerlijke leven. Den voorrang van den geestelijken stand erkende dit parlement niet; ter nauwernood achtte het zulk een stand noodig. Het patronaatsrecht, waardoor het begeben van kerkelijke ambten als een bezit werd beschouwd, verviel. De tienden werden afgeschaft, vooral om het onderhoud der geestelijken daarvan los te maken. Met verkregen rechten werd hierbij niet gerekend. En dit kleine, Barebone parlement, zóó genoemd naar één zijner Londonsche leden, een lederverkooper uit de Fleetstraat, dreigde nog veel radicaler maatregelen te nemen, toen een zeer anabaptistisch-democratische geest zijn intrede had gedaan. Maar nu stuitte het op krachtig verzet van Cromwell. Daarop ontbond het zichzelf, en Cromwell, den raad volgend van generaal Lambert, maakte zich den 16en December 1653 protector voor het leven. Voortaan zou hij met een

staatsraad van 21 en een parlement van 400 leden de drie rijken Engeland, Schotland en Ierland regeeren. Van dat parlement waren de roomschen en zij die de wapens tegen de volkspartij hadden opgenomen, uitgesloten.

Een der eerste daden van den nu tot zoo hoog aanzien geklommen man was de regeling der kerkelijke aangelegenheden. Met betrekking tot de roeping van de overheid in zake godsdienst en kerk ging hij van de volgende beginselen uit. Ten eerste erkent zij het presbyteriaansch geloof als dat der natie en neemt zij de handhaving daarvan op zich. Ten tweede zal niemand tot een bepaald geloof worden gedwongen. En eindelijk zal elk geloof, dat God en Christus belijdt, ook al wijkt het in bepaalde leerstukken, tucht en eeredienst van het nationaal geloof af, worden geduld. Cromwell paste dit langzamerhand ook op de episcopalen toe en verleende den joden vrijheid van uitoefening van hun godsdienst. Alleen de roomschen werden niet toegelaten en evenmin degenen, wier leven en leer onzedelijke grondstellingen vertoonden. Ter bevordering van het nationaal geloof zouden de inkomsten der bisdommen besteed worden tot verbetering van slecht bezoldigde predikantsplaatsen.

Bij decreet van 20 Maart 1654 werd van overheidswege een hoogste kerkelijke college in het leven geroepen. „the supreme commission for the Trial of Preachers”, dat bestond uit 38 leden, van wie 29 geestelijken (meest independenten) en 9 leeken waren. Dit lichaam verkreeg de groote macht van de mannen te keuren die voor eene predikantsplaats werden voorgedragen, in hoeverre zij geacht konden worden met de genade Gods te zijn vervuld, een vroom leven te leiden en voldoende kennis en geschiktheid voor hun ambt te bezitten. In elk graafschap werkte onder zijne leiding eene sub-commissie, die moest nagaan of er ook onwaardige geestelijken waren, die moesten worden afgezet.

Uit dit alles blijkt dat Cromwell en de zijnen in een tijd, waarin bevordering van uniformiteit in godsdienst en kerk algemeen als roeping der overheid werd beschouwd en daarom vervolging om des geloofs wille regel was, tot op zekere hoogte het beginsel van godsdienstige en kerkelijke verdraagzaamheid hebben gehandhaafd. Verschillende christelijke kerken en secten genoten volkomen vrijheid op haar gebied. Zelfs de joden waren hiervan niet uitgesloten, en ook de episcopalen werden van lieverlede onder zijne regering met meer toegevendheid bejegend. Toch gold dat beginsel van verdraagzaamheid slechts, zooals wij reeds zeiden, tot op zekere hoogte. Voor den handhaver van het protestantisme waren de roomschen daarvan onherroepelijk uitgesloten. En ook de kerken en secten, die geduld werden, moesten in elk geval vasthouden aan de grondbeginselen van het christendom en zijne zedewet. Deden zij dit niet, dan kon de overheid ingrijpen en ze ontbinden. Het positief christendom, opgevat in schriftuurlijken zin, was de grondslag van den staat en in zooverre de kerken daarvan de draagsters waren,

was er voor haar, hoe zij ook verder onderling van elkander afweken in leerontwikkeling, kerkvormen en cultus, in Engeland, Schotland en Ierland eene plaats. In zooverre bracht de regeering van Cromwell de verhouding van den staat tot de kerk gedeeltelijk in eene goede richting en was zij een vooruitgang op den tijd, toen de anglicaansche kerk de overheerschende was.

Met zijne getrouwe rondkoppen te velde had Cromwell bij al wat hij deed, zelfs bij de terechtstelling van den koning, een krachtigen steun in den grooten Engelschen dichter en prozaschrijver John Milton (1608—1674), één der edelste puriteinen. Hij was het kind van een vader, die om zijn overgang tot de protestantsche kerk door zijn vader was ontferd. In het bloed van den jongen John stak een sterke afkeer van het catholicisme. Hij vond den priesterdwang zóó verschrikkelijk, dat de staat, naar zijne meening, de papisten, die zich achter den pauselijken vrijbrief verscholen, niet kon dulden. Tegen de anglicaansche kerk, die zich naar het catholicisme neigde, had hij dan ook als jongeling reeds zóó vele bezwaren, dat toen zijn vader hem voorstelde zich aan de studie der godgeleerdheid te wijden, hij met beslistheid antwoordde, nooit de geloofsartikelen dier kerk te zullen onderteekenen. Geen wonder dat deze geniale man in de dagen der revolutie de welsprekende verdediger van de vrijheid en de hardnekkige bestrijder van het absolutisme werd. Hij schroomde daarbij zelfs niet, zijne eigen vrienden scherpe woorden toe te voegen, als hunne onverdraagzaamheid bleek. Toen in 1644 het lange parlement bepaalde, dat tot het drukken van ieder geschrift eene vergunning moest worden verleend, brandde hij los en riep hij zijn presbyterianen toe: „Wie een mensch doodt, dood een redelijk wezen, een evenbeeld Gods; wie een goed boek vernietigt, vernietigt evenzeer de rede zelf, den oorsprong van Gods evenbeeld.” En weder: „Men mag de geesten niet opsluiten; het is de tijd om vrij te spreken en te schrijven over alle openbare dingen. Overwinnen zal toch alleen de waarheid.” Als pleitbezorger der republikeinsche vrijheid en der volkssouvereiniteit verdedigde hij het recht van een volk om den vorst, die een tiran bleek, te dooden. Als geheimschrijver van den staatsraad gaf hij dan ook in 1649 een rechtvaardiging van de terechtstelling van Karel I in het licht, in zijn: „The tenure of kings and magistrates”. Tweemalen daarover aangevallen, eerst door den bisschop van Exeter in zijn: „Eikon Basilike” en daarna door den geleerden Salmasius in zijn „Defensio regia”, richt hij tegen eerstgenoemden zijn „Eikonoklastes” en tegen laatstgenoemden zijn: „Defensio pro populo Anglicano”. Hij schrijft daarin de sterke zinsnede: „Er is veel meer goddelijks in een volk, dat een onrechtvaardigen koning van den troon stoot dan in een koning, die een onschuldig volk onderdrukt.” En als Salmasius de terechtstelling des konings als vadermoord brandmerkt, geeft Milton hem dit bescheid: „Ieder van ons dankt zijn

bestaan aan één vader ; de koning echter dankt het zijne aan ons allen ; de natuur heet ons allen vaders gegeven ; wij echter hebben over onszelf koningen gesteld ; de koningen behooren aldus aan de volken, niet de volken aan de koningen." Milton gaat dan ook, als hij het ontstaan der staten beschrijft, uit van de oorspronkelijke vrijheid des menschen. Zij zijn allen vrij geschapen ; zijn van nature allen aan elkander gelijk en hebben als zoodanig ook in den natuurstaat geleefd. Met den zondeval kwam hierin verandering. Toen kwamen de menschen overeen, zich door een verdrag tegen wederzijdsch onrecht te beschermen en op deze wijze zich persoonlijke zekerheid en vrijheid te verzekeren. Eene overheid werd gekozen, waaraan het oefenen van gerechtigheid werd toevertrouwd. Hieruit blijkt dat de macht van de overheid eene afgeleide macht is, die oorspronkelijk aan het volk behoorde, en door het volk kan worden teruggenomen, als des volks belang zulks eischt. En dit belang eischt zulks, wanneer de overheid, die door het volk is ingesteld om gerechtigheid te handhaven, zelf ongerechtigheid oefent en als tiran optreedt. Men kome bij Milton niet aan met de tegenwerping, dat de koning een macht is, door God ingesteld, want ook het volk is het niet minder. De wet der gerechtigheid moet op beiden gelijke toepassing vinden.

In zijn tweevoudigen strijd tegen Rome's geestelijke dwingelandij en de staatkundige tirannie der Stuarts, kampte deze religieuze idealist tevens voor de onafhankelijkheid der kerk van den staat. Hij deed dit in twee geschriften, waarvan het ééne getiteld is : „Het recht van den staat in kerkelijke zaken" en het andere : „De overweging van de beste middelen om het pachtstelsel in de kerk af te schaffen." „Twee dingen" zoo zegt hij, „hebben de kerk en de propaganda van het geloof het meest geschaad, namelijk de druk van het geweld en ten andere de geldgierigheid, die zoovele godsdienstleeraren bederft. Aan elke kerk moet de vrijheid worden gelaten om de zaken van den godsdienst te behartigen met de middelen van overreding, in één woord met de geestelijke wapenen, waarover zij beschikt. Het eenige wat de overheid heeft te doen, is daarbij haar bescherming te verleenen. Dwangmiddelen passen haar niet. Als de magistraten zullen geleerd hebben, zich niet meer met kerkelijke zaken in te laten, zal de maatschappij er veel beter aan toe zijn. Het geloof aan God en het handelen naar Zijn wil is trouwens iets, dat zich niet door de overheid laat gebieden." Hij wil dan ook aan alle protestantsche secten de volledige vrijheid geven. Alleen weigert hij deze te verleenen aan de roomschen, minder om hunnen godsdienst dan wèl om hunne politiek. Het roomsch-catholicisme toch is de heerschappij van eene vreemde macht, die zelf geen verdraagzaamheid kent.

Verder verwerpt Milton het wettelijk stelsel der kerkelijke tienden. Hoewel naar het woord van Jezus de arbeider, dus ook de geestelijke, zijn loon waard is, is de loondienst in de kerk tot een groot kwaad

geworden, deels wegens de overdrijving daarvan, deels wegens de wijze, waarop het loon gegeven en genomen wordt. Hij herinnert aan de oude legende, dat toen de kerk voor het eerst met groote schenkingen begiftigd werd, een stem uit den hemel werd vernomen : „Gij hebt mijne kerk vergiftigd.” De godsdienst heeft de welgesteldheid doen ontstaan — en toen heeft de dochter de moeder gedood. De kerkelijke tienden, die pasten bij de wettelijke bedeeling van het oude jodendom, behooren niet meer bij de bedeeling van den christelijken geest. De belooning der geestelijken moet geheel en al aan den vrijen wil en de milddadigheid der geloovigen worden overgelaten en niet aan wettelijke eischen en vormen worden gebonden. De kerkelijke prebenden kweeken eer sollicitanten naar eene winstgevende plaats dan christelijke leeraars. Met het oog op een en ander pleit Milton ook voor losmaking der kerk van den staat, mede in geldelijk opzicht.

Zóó sterkte de geniale Milton het independentisme, terwijl hij als geheimschrijver van den staatsraad de regeerende parlementscommissie krachtig ter zijde stond.

Lijnrecht tegenover dezen strijder voor de republiek, als den regeeringsvorm, die zich het best met het christendom verdroeg, stond Thomas Hobbes (1588—1679), die een absoluut soevereiniteitsbeginsel des konings huldigde en wiens ideaal het „l'état c'est moi" van den lateren zonnekoning was. Hij ontkent de wilsvrijheid van den mensch, die steeds onder den invloed van zijn begeerten of tegenzin staat en wiens zelfzucht in zijn natuurstaat de eenige drijfveer zijner daden was. Vandaar heerschte dáár de strijd van allen tegen allen. Uit dien benarden toestand kon men alleen komen door alle macht over te dragen aan één persoon of één lichaam, die absoluut tot vrede konden dwingen. De soeverein werd aldus iemand, die door een aantal personen gemachtigd is, om, op grond van een wederzijdsch verdrag, de macht van allen tot bescherming van allen te gebruiken. De staat of de soeverein krijgt daarmede absolute macht. Hij trekt de grenslijn tusschen goed en kwaad, recht en onrecht; hij is zelf aan geen wet onderworpen; zijn wil is wet. Het almachtige absolutisme is een noodzakelijk kwaad. Zooals de menschen krachtens hun zelfzucht nu eenmaal zijn, moeten zij streng worden geregeerd. Geen publieke opinie zal zich mogen uiten; het privaatbezit heeft zijn beperking in de rechten van den staat, omdat de onderdanen feitelijk geen rechten meer hebben, dank zij hun overdracht daarvan aan Eén. De soeverein kan doen en laten wat hij wil en kan door niemand ooit worden gestraft. Slechts één beperking kent het absolutisme van den heerscher — en deze is het leven van zijne onderdanen. Want daarom ging het, toen men het oorspronkelijk verdrag sloot en het staatshoofd onbegrensde macht verleende. Wij vinden in dit stelsel de scherpste reactie tegen de volkssouvereiniteit, zooals die zich in zijne dagen deed gelden. Eerst schreef hij daartoe in het begin van den grooten strijd tegen

Karel I zijn : „De Cive”, dat in 1642 als handschrift gedrukt werd en vier jaren later te Amsterdam en in 1648 aldaar in een fransche vertaling het licht zag. En later, toen Cromwell en met dezen de revolutie volkomen had gezegevierd, verscheen zijn „Leviathan” (1651).

Tevens legt hij daarin de verhouding bloot, die de staat tegenover godsdienst en kerk moet innemen. Voor Hobbes is de godheid niet anders dan de verborgen eerste oorzaak van alle bewegingen; hij is dus deïst. De godsdienst ontleende zijn ontstaan deels aan weetgierig nadenken over zekere ziels- en levenservaringen, deels aan vrees, en groeide onder allerlei invloeden, vooral staatkundige, tot een positieve religie. Voor den staat is zij een uitstekend middel tot handhaving der publieke orde en daarom is het in zijn belang, dat hij haar, al is zij bijgeloof, sanctionneert. Maar in zijn uitwendigen vorm, als kerk, moet hij dan ook geheel van den staat afhankelijk zijn. Voor een bijzondere, zelfstandige positie van de kerk in den staat is geen plaats. Zij valt als orgaan van den staat met dezen samen. De staat is de kerk, voor zoover zijne burgers christenen zijn; slechts in hem worden de christenen tot een eenheid verbonden. De overheid alleen bepaalt wat in geloofszaken gemeen recht is; zij alleen kan veroordeelen of vrijspreken. Nergens kunnen twee verschillende, van elkander gescheiden machten of autoriteiten de menschen besturen. De staat of zijn opperhoofd is dus ook almachtig tegenover de kerk. Hij is de Leviathan (Job 41), het onoverwinnelijk monster, waarmede niemand of niets op aarde is te vergelijken en dat alles vernietigt wat zich verstout het in den weg te treden.

Met deze leer wordt Hobbes de baanbreker van de idee van den absoluut souverainen staat. Deze dient niet langer de eere Gods, maar zichzelf; de souverainiteit Gods wordt de zijne. De kerk wordt van heerscheres dienaar, in zoover de staat haar gebruikt als middel tot versterking van de staatkundige orde van zaken. En het is daarom begrijpelijk, dat Hobbes met zijne staatsleer als de gevaarlijkste vijand van de kerk in de zeventiende eeuw beschouwd werd ¹⁾.

Eene reactie in Hobbes' richting scheen aanvankelijk met de troonsbestijging van Karel II niet te zullen plaats vinden. In hetzelfde jaar, waarin deze plaats had, werd Hobbes' Leviathan openlijk door het parlement veroordeeld. De algemeene restauratiezucht, die de oorzaak was dat aan Karel bijna onvoorwaardelijk de kroon werd opgedragen, deed, in verband met 's konings inschikkelijken aard, het beste hopen. In het algemeen, en in 't bijzonder wat de verhouding tusschen de godsdienstige partijen betreft, scheen de vorst verzoenend te zullen optreden.

Hij dacht aan eene unie tusschen presbyterianen en episcopalen.

¹⁾ Zie Buckle: History of civilisation in England, 2e dl, bldz. 95.

Zelfs liet hij eene proclamatie uitgaan, waarin de aflegging van den eed van trouw en dien van de erkenning van den koning als hoofd der kerk voorloopig werden uitgesteld en zoowel de beperking van de bisschoppelijke macht door wetten en door een presbyteriaal-raad, alsmede de herziening van de liturgie werd toegezegd, terwijl de geestelijken voorloopig datgene waaraan zij in die liturgie aanstoot namen, mochten weglaten. Den 25^{en} Maart 1661 verscheen eene nieuwe proclamatie, die eene commissie tot herziening van het algemeen gebedenboek instelde. Maar spoedig nam dit alles een keer. Hij vond daarin steun bij het parlement, waarin de landadel, geleerden, geestelijken, in één woord de Gentry, de meerderheid vormden, en die er op uit waren de zelfstandigheid der burgerklasse, zoowel in de steden als op het platteland, waaruit de leidslieden der puriteinsch-democratische beweging waren voortgekomen, te breken. Oligarchische stadsbesturen werden in het leven geroepen; de vrijheid der landarbeiders om zich te verplaatsen werd opgeheven. En zoo kwamen er door samenwerking van het parlement en den koning verschillende maatregelen tot stand, die het kenmerk der onverdraagzaamheid droegen.

Had het lange parlement de Court of High Commission opgeheven, Karel herstelde deze wel niet, maar liet de oude kerkelijke hoven als van ouds de kerkelijke rechtspraak uitoefenen in gevallen van atheïsme, blasphemie, ketterij, schisma of andere veroordeelde gevoelens in zake de leer. Uitdrukkelijk werd hun het recht verleend om verschillende straffen op deze misdrijven toe te passen. Bij de uniformiteitsacte van 19 Mei 1662 werd het herziene gebedenboek ingevoerd, maar niet zooals de commissie, bij de proclamatie des konings ingesteld, het had willen herzien, maar zooals de synode van Lancaster en York dit gedaan had, aangevuld met gebeden met het oog op den doodsdag van Karel I, den martelaar, den dag der restauratie en dien der troonsbestijging van Karel II, die geen van alle in puriteinschen geest waren opgesteld. Verder bepaalde die acte dat ieder geestelijke met zijne handteekening zijne algeheele instemming moest betuigen met alles wat in het gebedenboek en het wijdings-formulier staat; dat hij moest verklaren, dat het tegen de wet strijdt om onder welk voorwendsel ook de wapens tegen den koning en zijne raadslieden op te nemen; dat hij den eed van de „Solemn League and Covenant” en iedere verandering in het bestuur van kerk of staat moest afzweren; voorts dat niemand voortaan geschikt zou zijn voor eenig geestelijk ambt, tenzij hij volgens het wijdings-formulier de wijding had ontvangen; verder dat alle predikers en lectoren zich aan deze bepalingen moesten onderwerpen, en eindelijk dat alle acten van koningin Elisabeth van kracht bleven. Wie zich niet aan deze acte onderwierp, verloor vanzelf zijn ambt. Hard waren de bepalingen, die daarin waren vervat. De geestelijken, die vroeger op presbyteriaansche wijze waren gewijd, moesten opnieuw de ordinatie ontvangen. Voor het eerst

werden de lectoren, waaronder vele puriteinen waren, tot onder-teekening van alles wat in het gebedenboek voorkwam, gedwongen. En dit gebedenboek was met verschillende nieuwigheden verrijkt, die allesbehalve in hun geest waren! Ternauwernood ging de acte er dan ook in het parlement door. En tot groote teleurstelling der puriteinen werd zij door den koning bekrachtigd. De zoon begon wraak te nemen over den dood zijns vaders.

Ongeveer twee duizend geestelijken legden, getrouw aan hunne beginselen, hun ambt neder. Zonder dat zij iets ter vergoeding ontvingen — den episcopalen geestelijken was vroeger ten minste door de puriteinen een vijfde deel van hunne inkomsten gelaten — konden zij heengaan. Maar de vervolging zou nog erger worden. De Conventikelacte toch van Juni 1664 verbood alle particuliere godsdienst oefeningen, waarbij behalve de familie meer den vijf personen tegenwoordig waren. Daarna bepaalde de Vijf-mijlen-acte van 1665 dat het ieder, die zich niet verbond nooit de wapens tegen den koning op te nemen en den eed der Solemn League and Covenant af te zweren, verboden was binnen vijf mijlen van de eene of andere stad of van zijne vroegere predikantsplaats te komen. Geen non-conformist mocht onderwijs geven in een openbare of bijzondere school. Het was voor de getrouwe puriteinen een zware tijd. Duizenden zuchtten in de gevangenis, omdat zij hunne overtuiging geen geweld wilden aandoen; duizenden verlieten den vaderlandschen bodem. Het puritanisme ging in den smeltkroes der beproeving, om in hoeveelheid te verliezen maar in gehalte te winnen.

Het scheen echter alsof Karel II tot eenige matiging geneigd was. Want in zijne „Declaration of Indulgence” temperde hij de bestaande strafbepalingen, al was het daarbij vooral om het verleen van gunsten aan de roomschen te doen. Het resultaat daarvan was echter zeer gering. Want de eigenmachtige handeling van den koning had het parlement in die mate ontstemd, dat het Karel II tot intrekking dier verklaring dwong en van hem eene wet wist te verkrijgen, de zoogenaamde Test-acte van 1673, waarbij bepaald werd dat allen, die een burgerlijk of militair ambt bekleedden, eene verklaring zouden moeten teekenen tegen de leer der transsubstantiatie en het sacrament van het avondmaal naar anglicaanschen ritus moesten gebruiken, als bewijs dat zij tot de staatskerk behoorden. In 1678 werd zij in dezen zin verscherpt, dat de zoogenaamde Parliamentary Test-Act van dat jaar dezelfde verklaring tegen de transsubstantiatie eischte van de leden zoowel van het hooger- als van het lagerhuis. Daarmede werden de roomsche pairs buiten het hoogerhuis gesloten.

Tegenover al deze exclusivistische maatregelen stond onder de regeering van Karel II althans deze gunstige dat eene acte werd aangenomen, waarbij het verbranden van kettters onherroepelijk werd verboden.

De goede verstandhouding met zijn parlement werd echter langzamerhand op een zware proef gesteld door des konings roomsche sympathieën en zijn bondgenootschap met Lodewijk XIV. Het zoogenaamde Cabal-ministerie scheen zelfs niets minder te bedoelen dan herstel van het onbeperkt gezag van den koning en van het roomsche geloof. Daartegen nu kwam het parlement in opstand, en de koning moest niet alleen dit kabinet ontslaan, maar ook zijn verbond met Frankrijk tegen Nederland prijsgeven. Tijdens de trage vredesonderhandelingen te Nijmegen deed het gerucht van eene roomsche samenzwering het volk in woede ontsteken. Verscheidene Jezuïeten werden gedood, en het nieuwe parlement, in 1679 saamgeroepen, deed zelfs het voorstel den broeder des konings, den hertog van York, van de troonopvolging uit te sluiten, omdat deze roomsch was geworden. Tot twee malen toe nam het lagerhuis de uitsluitings-bill aan, maar het hoogerhuis verwierp ze. Bij dien strijd komen de namen van twee partijen op, die sindsdien die der beide groote politieke partijen in Engeland zijn geworden, en die oorspronkelijk den smaad uitdrukken, waarmede de voor-en tegenstanders van de uitsluitings-bill elkander bejegenden. De tegenstanders der uitsluiting waren de Tories (Non-exclusionists-Recusants-Royalisten), de voorstanders de Whigs (Exclusionists-Petitioners). Deze laatsten ontleenen hunnen naam aan een groep ijverige presbyterianen in Schotland, de eersten aan groepen ierlandsche roomschen, die ten tijde van Cromwell waren opgestaan. De Tories legden den nadruk op het goddelijk recht van het koningschap en eischten de alleenheerschappij van de anglicaansche kerk; de Whigs daarentegen stonden op den bodem der volkssouvereiniteit en waren tegenover alle dissenters verdraagzaam. De laatsten wenschten den onwettigen zoon van den koning, den hertog van Monmouth, tot zijn opvolger; de eersten begeerden den roomschen hertog van York. Aan eene overwinning der Whigs was echter gedurende het leven van Karel II niet te denken, en te minder nadat eene samenzwering van den hertog van Monmouth, allereerst bedoelende de uitsluiting van den hertog van York, was ontdekt. Karel II wederstond alle oppositie, onderdrukte het presbyterianisme in Schotland volkomen en stierf na de genademiddelen der roomsch-catholieke kerk te hebben ontvangen.

Hij had de episcopaalsche kerk in volle eere hersteld. De dissenters doorleefden onder hem booze dagen. Zelf vriend van de roomsch-catholieke kerk, had hij haar echter, ten gevolge van den tegenstand van het parlement, toch niet de plaats kunnen geven, die hij haar had toegedacht.

Wat hij echter niet vermocht, zou zijn opvolger Jacobus II (1685—1688) met alle kracht beproeven — maar dezen den troon kosten.

Het eerste optreden van dezen roomschen vorst scheen geruststellend. In zijne rede voor den geheimen raad, bij de aanvaarding

van zijn koningschap gehouden, beloofde hij de engelsche kerk, de bestaande wetten en het koninklijk gezag te zullen handhaven. Terstond riep hij het parlement bijeen en wekte hij daardoor in die mate vertrouwen dat de keuzen daarvoor zoowel in monarchalen als in anglicaanschen geest uitvielen. De protestantsche staatskerk scheen althans op hem te kunnen rekenen. Maar hoe spoedig veranderde zijne houding! In de winterzitting reeds van het parlement deelde hij zijn besluit mede om de roomsche officieren, die hij tijdens de gewapende invallen van Argyle in Schotland en Monmouth in westelijk Engeland had aangesteld zonder van hen den eed te vorderen, die de Test-acte had voorgeschreven, in dienst te houden. Van een plan om de staatskerk in stand te houden, werd echter niet meer gerept. Zelfs de bisschop van Londen, één der leden van het hoogerhuis, sprak zijne afkeuring uit over de eigendunkelijke wijze, waarop de koning de roomsche officieren vrij stelde van den eed, die bij eene wet was vastgesteld. Daarmede begon de wanverhouding tusschen hem en het parlement. Zoowel de lords als het parlement trokken in dezen één lijn. Zelfs witten zich eerstgenoemden op nog krasser wijze. Maar de koning nam het gewone hulpmiddel te baat en verdaagde het parlement. Hij had uitsluitend het ideaal voor oogen om in bondgenootschap met Lodewijk XIV het roomsch-catholicisme in het engelsche rijk zóó te bevestigen, dat het later niet meer onderdrukt of ondermijnd zou kunnen worden.

Reeds terstond wendde hij twee middelen aan om nader tot dit doel te komen. In de eerste plaats kende hij zich het recht toe vrijstellingen te geven van de wetten, die vroeger ter beteugeling van het roomsche geloof waren vastgesteld, aan wien hij dit verkoos te doen. Hij ging zelfs zoo ver, van zich dit recht te laten toekennen door een rechts-college, de zoogenaamde Kings-Bench, waarvan hij zelf de leden had gekozen. En het tweede middel was de overdracht van zijn eigen macht als hoofd der kerk aan eene commissie, die, in zijn geest samengesteld, de geestelijken moest straffen, die zijn wil niet gehoorzaamden. De ernst daarvan ondervond Compton, de bisschop van Londen, die den predikant Dr. Sharp van St. Giles te London niet terstond geschorst had, toen de koning dit beval, op grond dat hij in een preek de protestantsche en met name de engelsche kerk als de waarlijk catholieke of algemeene had gekarakteriseerd. De roomsche koning achtte zich daardoor gekrenkt, en beval dan ook Compton dien predikant in zijne bediening te schorsen. De bisschop antwoordde echter dit niet te kunnen doen, tenzij hij eerst den predikant zelf gehoord en zijne zaak onderzocht had. De zooeven genoemde kerkelijke commissie was nu terstond bij de hand om Compton's tegenstand te breken. Zij schorste hem. En de bisschop trok zich naar zijn landgoed terug.

Met vasten tred ging de koning op dien weg voort. Het preroga-

tief van de kroon om het parlement te kunnen samenroepen, de gerechtshoven ten deele te kunnen samenstellen, de magistraten te kunnen benoemen, haar autoriteit in administratieve en militaire aangelegenheden te kunnen doen gelden, werd aan één belang dienstbaar gemaakt, namelijk de roomsche religie. Haar recht om in enkele gevallen dispensatie te verleenen van de wet werd misbruikt op eene wijze, die het maakte tot eene bespotting van de legislatieve macht. En nooit is de suprematie over eene kerk zoozeer in strijd met den geest dier kerk zelf gebruikt als die van Jacobus over de anglicaansche kerk. Eigenmachtig ging hij letterlijk in alles te werk om zijn lievelingsdoel te bereiken.

Zoo stond hij persoonlijk aan de roomschen in schotland vrijheid van godsdienstoefening in hunne woningen toe. Hooggeplaatste personen ontsloeg hij uit gewichtige ambten om ze deels door roomschen deels door protestanten, die hij meer handelbaar achtte, te vervangen. Den 17^{en} Februari 1687 liet hij in den schotschen geheimen raad een besluit voorlezen, waarbij aan de gematigde presbyterianen, roomschen en kwakers vrijheid werd gegeven niet alleen hunne godsdienstoefeningen te houden, maar ook de hun opgedragen ambten waar te nemen en benefices te genieten. Ja, den 4^{en} April 1687 maakte hij in Engeland eene uitvoerige verklaring bekend, waarbij hij eigenmachtig alle strafwetten in kerkelijke aangelegenheden, ontleend aan het verschil van religie, schorste. Noch eeden van trouw en suprematie, noch eeden krachtens de Test-acte zouden voortaan meer mogen worden opgelegd. In veler oog schitterde reeds om 's konings hoofd de aureool van den apostel voor de gewetensvrijheid. Hij scheen de eenzijdige macht van de anglicaansche kerk te willen breken ten bate van het recht van allen. Eene ongekende vreugde vervulde dan ook niet alleen de roomschen, maar ook alle non-conformisten. Anabaptisten, congregationalisten, kwakers en presbyterianen spraken onomwonden hunne groote dankbaarheid uit. Eindelijk zou er dan toch een breuk komen tusschen anglicanisme en koningschap, die op engelschen bodem vast aaneengesnoerd schenen. Is het wonder dat Jacobus II zelfs als de Mozes werd begroet, die Israël uit het Egypte der onderdrukking zou uitvoeren?

Alle protestantsche niet-anglicanen, die hem aanvankelijk toejuichten, bedrogen zich echter in hem. Zijn strijd vóór de gewetensvrijheid was een ijdele vertooning, om de non-conformisten tot hulptroepen te kunnen werven in zijne worsteling met het parlement en de anglicaansche kerk vóór het roomsch-catholicisme. Door niets werd dit duidelijker bewezen dan door de juichtonen, die hij tegenover Lodewijk XIV, zijn bondgenoot en vriend, deed hooren, toen deze het Edict van Nantes had herroepen en tegen de Hugenoten woedde. Het ideaal van den zonnekoning: ééne algemeene monarchie met ééne algemeene, namelijk roomsche kerk, zweefde ook den engelschen vorst voor oogen. En bij dat

ideaal is alleen voor geloofsvervolging en nooit voor gewetensvrijheid plaats.

Een sprekend bewijs daarvan leverde zijne houding tegenover de geestelijkheid der anglicaansche kerk, toen hij haar beval de nieuwe proclamatie van de acte van Indulgentie van 7 Mei 1688, waarbij alle onderdanen van de poenale wetten en de bij de wet voorgeschreven eeden, naar aanleiding van hunnen godsdienst werden vrijgesteld, van de kansels af te kondigen. Hevige ontsteltenis wekte dit bevel, inzonderheid bij de hoofden der kerk. Den 18^{en} Mei reeds kwamen dan ook met Sancroft, den aartsbisschop van Canterbury, de bisschoppen Turner van Ely, White van Peterborough, Lloyd van St. Asaph, Kenn van Bath and Wells, Trelawney van Bristol en Lake van Chichester, benevens de geschorste bisschop van Londen, Compton tezamen met enkele dekens, die zich verdienstelijk hadden gemaakt in den strijd tegen de roomschen om te beraadslagen wat hun te doen stond. Zij besloten eenparig den koning een adres aan te bieden, waarin hem verzocht werd zijn bevel om de Indulgentie-acte in de kerk af te lezen, terug te nemen. Als argument daarvoor werd het parlement aangevoerd, dat immers in 1662, 1672 en in het begin van Jacobus' eigen regering duidelijk had uitgesproken dat zulk een recht van vrijstelling den vorst alleen niet toekwam. De koning was over een en ander zóó verstoord, dat hij de bisschoppen daagde vóór de Kings-Bench en hen tijdelijk in den Tower liet opsluiten. Maar wat Jacobus II niet had verwacht, geschiedde. De gezworenen spraken èn onder den indruk der pleidooien der verdedigers èn onder den invloed van de publieke opinie de bisschoppen vrij van de aanklacht, als zouden zij den koning een oproerig libel overhandigd en derhalve tegen den eerbied, dien zij hem verschuldigd waren, tegen de wetten des lands en tegen de openbare orde gehandeld hebben.

Steeds dieper werd door deze reeks van daden van den koning het wantrouwen tegen hem bij de verschillende deelen van het protestantsche volk. Ook de oogen der non-conformisten, die eerst in hem den apostel der gewetensvrijheid hadden begroet, begonnen open te gaan. Zoowel voor zijn noodlottig absolutisme als voor zijn gevaarlijke geestverwantschap met den roomschen koning werden zij bevreesd. Het anti-protestantsche doel van hun vorst vervreemde hen steeds meer van hem. Want met de anglicanen waren zij vóór alles mannen der hervorming. En toen nu naar het voorbeeld van den vermoedelijken troonopvolger van Jacobus II, namelijk Prins Willem III, allen dissenters ook door de anglicanen vrijheid van belijdenis en eeredienst, en toegang tot de staatsbedieningen alsmede afschaffing der strafwetten werd toegezegd, terwijl de staatsbedieningen voor de katholieken gesloten zouden worden en dezen den test-eed zouden moeten blijven afleggen, aarzelden zij niet langer en schaarden zij zich met de anglicanen eenparig om den grooten Oranje tegenover Jacobus, om de banier

van het protestantisme tegenover de gruwelen der vervolging van het roomsche koningschap.

Te laat gingen de oogen van Jacobus open voor de macht van den vurig-protestantschen zin, dien hij door zijn fanatiek roomsch drijven had opgewekt. Nu zocht hij — al was het te vergeefs — zich te redden. Hij schenkt den 21^{en} September 1688 eene proclamatie, waarin niet meer van de afschaffing der eeden wordt gesproken. Ook geeft hij de verdere uitsluiting der katholieken van het lagerhuis toe. Zijn zoogenaamde ijver voor gewetensvrijheid wordt getemperd doordien hij niet meer eischt dat de Uniformiteitsacte wordt ingetrokken, maar slechts wil dat enkele drukkende bepalingen daaruit vervallen. Den 5en October deelt hij in den geheimen raad zijn besluit mede om de kerkelijke commissie op te heffen en den 12en October ontvangt de bisschop van Winchester de opdracht om het Magdalena-college van Oxford, overeenkomstig de statuten, dus weer in protestantschen geest in te richten. Maar dit alles komt te laat. Te eer omdat hij halstarrig weigert het parlement, waarin de episcopalen de meerderheid hebben, saam te roepen. Eindelijk vervliegt ook zijn hoop, die hij op het leger gebouwd heeft, niet alleen omdat hij het zelt had verzwakt, door ook daarin den strijd tusschen roomschen en protestanten over te brengen, maar ook omdat verschillende deelen zich tegen hem en vóór den inmiddels gelanden Oranjevorst verklaren. Jacobus II vlucht en zijne dochter Maria Stuart beklimt met haren echtgenoot Willem III den engelschen troon. En deze laatste, die „onder Gods genadigen zegen de engelsche natie wilde te hulp komen, tot instandhouding van haar hervormden godsdienst en van haar vrijheden en gerechtigheden, en dat wel op zijn eigen naam en op dien van Hare koninklijke hoogheid, zijne gemalin” heeft deze schoone taak volbracht.

Bij zijne kroning verlangde de natie dat de vorst niet slechts naar gewoonte zweren zou het land overeenkomstig de wetten van het rijk en de oude gewoonten te zullen regeeren, maar ook Gods wetten, de ware belijdenis van het Evangelie en den wettig vastgestelden protestantschen godsdienst naar zijn vermogen te zullen handhaven. Tevens moest hij zweren de rechten en privilegies van de bisschoppen en verdere geestelijken, en de kerken, waarin zij werkzaam zijn, te zullen beschermen. In de plaats van den Suprematie-eed, den eed, waarbij de oppermacht van den soeverein in geestelijke zaken werd erkend, en den eed van trouw (Allegiance-eed), kwam voor het parlement een nieuwe huldigingseed, waarin niet meer gesproken werd van den vorst als opperheer der kerk. Echter moest men daarbij wél de leer afzweren dat vorsten, die door den paus waren geëxcommuniceerd, door hunne onderdanen mochten worden afgezet of gedood, en tevens onder eede verklaren dat geen vreemde vorst of prelaat eenige jurisdictie, macht, opperhoogheid, geestelijk of kerkelijk gezag in het rijk zou mogen uitoefenen. Op deze wijze

meende men den protestantschen godsdienst als staatsgodsdienst voldoende te hebben beveiligd. In Engeland had de koning de taak de episcopale kerk, in Schotland den presbyteriaanschen kerkvorm te beschermen. Zoo konden niet slechts de anglicanen, maar ook de presbyterianen in Schotland bevredigd zijn. Grootendeels gold dit spoedig alle dissenters. Want bij de Tolerantie-acte van 1689 werden zij, wanneer zij bovengenoemden huldigingseed hadden afgelegd, vrijgesteld van de strafwetten. Geene vervolging als non-conformisten kon hen dus meer treffen. De eenige beperking, die zij bij de vrijheid van godsdienstoefening zich moesten laten welgevallen, bestond in de verplichting om met open deuren te vergaderen, nadat hunne vergaderplaatsen officieel waren aangegeven. Echter waren alle geestelijken der dissenters verplicht de artikelen van de engelsche kerk te onderteekenen, uitgezonderd de artikelen 34, 35 en 36, die handelen over ceremonies, geldigheid van het liederenboek, de wijding, en de eerste helft van artikel 20, dat over de kerk spreekt. De baptisten waren bovendien vrijgesteld van de onderteekening van artikel 27, dat handelt over den doop. Aan den anderen kant moesten alle dissenters echter aan alle belastingen ten bate van de staatskerk mede blijven betalen en zorgen dat zij zelf of hunne plaatsvervangers de niet-betaalde ambten van kerkbestuurder of aalmoezenier in hunne parochie waarnamen. Daartegenover hadden zij ook steeds recht op doop, huwelijksinzegening en begrafenis van wege de kerk. Ook in zoverre werden zij beneden de anglicanen gesteld, dat zij geen leden van het parlement konden zijn, geen staatsambten en meer gewichtige gemeentelijke betrekkingen mochten bekleeden, en hun de toegang tot de universiteiten en de openbare onderwijsinrichtingen verboden was. Zelfs mochten zij geen eigen scholen oprichten.

Van de Tolerantie-acte, waarvan presbyterianen, independenten, baptisten en kwakers konden genieten, waren de roomschen en de socinianen uitgesloten.

Het evangelie der hervorming was en bleef de grondslag der engelsche staatsinrichting, de episcopale kerk de staatskerk. Den orthodoxen dissenters was tot hunne vreugde vrijheid van godsdienstoefening geschonken, maar voor de wet stonden zij nog in geen deele gelijk met de leden der staatskerk. Angstvallig toch zorgde men er voor dat de eenheid en de invloed daarvan niet werden verzwakt. Willem III had dit anders gewild, maar de macht der episcopalen was hem te sterk.

Onder degenen, die de engelsche omwenteling en daarna in het bijzonder de troonsbestijging van Willem van Oranje, krachtens den volkswil, krachtig verdedigd hadden, noemen wij den beroemden wijsgeer John Locke (1632-1704). Hij behoorde tot hen, die ten gevolge van de gedurige botsingen tusschen de engelsche en schotsche staatskerken eenerzijds en de dissenters anderzijds, alsmede door de oppervlakkigheid en weelde van vele episcopalen tegenover den

somberen ernst en het fanatisme der puriteinen, ten aanzien van de waarde van het christendom zeer sceptisch waren gestemd geworden. Veeleer lachte hem de godsdienst der natuur en der rede toe. Bij zijne critiek der metaphysische leerstellingen, verwerpt hij alle aangeboren begrippen, en betoogt hij dat alle weten uit ervaring of inductie is af te leiden. Hij volgt dus de empirische richting en wordt daarmee de wegbereider voor de moderne critiek. Ook hij gaat in zijn staatsleer, gelijk zooveel zijner dagen, uit van 's menschen natuurstaat, maar acht dezen niet, gelijk Hobbes, een oorlogstoestand, als gevolg van 's menschen zeltzucht, maar een toestand van vrijheid, gelijkheid en onafhankelijkheid, omdat de iede de natuurwet was. Hij neemt daarbij zelfs een gemeenschappelijk eigendomsrecht aan, zich beroepende op het woord van Psalm 115 : 16b: „de aarde heeft de Heere den menschenkinderen gegeven”. Evenwel voegt hij daaraan de nadere verklaring toe dat „God, die den menschen de aarde tot gemeenschappelijk bezit heeft gegeven, hun tevens het verstand geschonken heert, om van dit eigendom het meest voordeelig gebruik te maken,” hetgeen in de practijk bij hem hierop neerkomt, dat het meest voordeelig gebruik wel eens hierin kan bestaan, dat de één veel en de ander weinig of niets verkrijgt. Ook hij neemt nu aan dat de menschen in dien natuurstaat van vrijheid, gelijkheid en onafhankelijkheid, maar met verschillend arbeidsvermogen en verschillende arbeidsvrucht, vrijwillig zich verbonden hebben tot wederkeerige bescherming, zoodat zij gerust konden leven en werken. Zoo ontstond de maatschappij, waarin de meerderheid beslist wat geschieden moet, ten bate van 't algemeen. Reeds zeer vroeg hebben echter die meerderheden overal koningen of heerschers gekozen, op wie zij hare souvereiniteitsrechten overdroegen. Men vond schijnbaar de monarchie den besten regeeringsvorm. Oorspronkelijk moge men een absolute monarchie hebben gekend, nu vele souvereinen, verleid door eerezucht, weelde en hebzucht daarvan een misdadig gebruik hebben gemaakt, is het noodig geworden aan de macht van den monarch wettelijke grenzen te stellen. Hiermede werd Locke de wegbereider voor de constitutioneële monarchie, waaraan bij hem de idee der volkssouvereiniteit ten grondslag ligt. En gelijk Willem van Oranje het won van Jacobus II, zoo won Locke het van Hobbes. Het absolutisme had met de Stuarts uitgediend.

Wat nu de verhouding van den staat tot godsdienst en kerk betreft, bepleitte Locke het beginsel der godsdienstige vrijheid en der scheiding van staat en kerk. Reeds in het eerste regeeringsjaar van Jacobus II had diens staatkunde hem genoopt tot het schrijven van zijn eersten brief over Tolerantie, die later door drie andere werd gevolgd. De godsdienstige vervolgingen moesten een einde nemen en er moest een gelijke en onpartijdige vrijheid voor allen bestaan. De staat is krachtens zijn wezen hiertoe verplicht. Want hij is immers niets anders dan een verbond tusschen de menschen

onderling, ontstaan uit de behoefte om elkanders *burgerlijke* belangen te bevredigen, te beschermen en te bevorderen. Het ligt derhalve niet op zijn weg om voor het geloof te zorgen, daar dit geen burgerlijk belang is. Het onderscheid tusschen deze beide zit hierin, dat de staat slechts tot beteugeling van *uitwendige* verkeerde handelingen is geroepen en derhalve de godsdienst, die eene overtuiging van het hart is en die geen uitwendigen dwang verdraagt, buiten zijn gebied valt. Dientengevolge pleit Locke zelts voor scheiding van staat en kerk.

Hij ziet trouwens in de kerk alleen een vrijwilligen band tot gemeenschappelijke godsvereering. Niemand toch zal volgens hem beweren, dat hij reeds van zijne geboorte af lid eener bepaalde kerk is. Het zou absurd zijn aan te nemen dat de godsdienst van ouders op kinderen over erft, zooals met het vermogen der ouders het geval is. Hij wil dan ook niets weten van de strafwetten, die de staat uitvaardigt tegen personen, die geen lid van eene bepaalde kerk zijn, of omdat zij lid van eene andere kerk zijn. Vervolging van staatswege van andersdenkenden, hetzij deze dissenters of roomschen, joden of mohammedanen zijn, acht hij een gruwel. Want ook wanneer iemand een verkeerd geloof omhelst, krenkt hij daarmede de burgerlijke gemeenschap niet. Bestrafing van hem is dus uit het oogpunt van het wezen en de roeping van den staat op geenerlei wijze te rechtvaardigen. Niemand, tot welke kerk hij ook behoort, of ook zoo hij tot geene kerk behoort, mag van het bezit zijner staatkundige rechten worden beroofd. Het is wél waar dat de afgoderij in den oud-joodschen staat was verboden, maar daarvoor bestonden redenen, die voor den tegenwoordigen cultuurstaat niet meer gelden. En — zoo besluit hij — het christendom blijkt te duidelijker de ware godsdienst te zijn, naarmate het meer op de kracht zijner eigene waarheid vertrouwt en minder grijpt naar vleeschelijke middelen om de menschen te bekeeren. Op deze wijze bereidden Locke en de zijnen den staatkundigen bodem voor de tolerantie in ruimen zin voor.

Men kan niet zeggen dat onder de regeering van Anna Stuart, de dochter van Jacobus II en Anna Hyde, die van 1702-1714 regeerde, de geest van vrijheid, zooals Locke dezen voorstond en Willem III dien ingang trachtte te doen vinden, in haar eene tiere en krachtige verdedigster vond. Hoewel zij tegen den zin van haar vader in de protestantsche kerk was opgevoed en terstond bij de aankomst van Willem te Torbay in 1688 zijne zijde had gekozen, leidde hare geestesrichting er haar toe om den band met de tories te versterken, en dezen waren niet op verbetering van de positie der presbyterianen gesteld. Al was dan ook, door de vereeniging van Schotland met Engeland tot Groot-Brittannië den 1^{en} Mei 1707, de presbyteriaansche kerk in Schotland als staatskerk erkend, zoo scheen in Engeland de meerderheid der tories en anglicanen in het parlement het den presbyterianen moeilijker te willen maken. Zooals wij hebben

gezien, waren de openbare ambten aldaar voor de dissenters gesloten. Nu was bij velen hunner langzamerhand, om die ambten toch te kunnen bekleeden, het gebruik ingeslopen om het avondmaal volgens anglicaanschen ritus te nuttigen en voor het overige bij de congregaties te blijven. Men kon dan een openbaar ambt verwerven, omdat daarmede, gelijk de Tolerantie-acte eischte, eene officieele verklaring tegen de leer der transsubstantiatie was afgelegd. Deze achterdeur nu wilde de meerderheid van het parlement voortaan voor de presbyterianen sluiten. Zij was namelijk van oordeel, dat het burgerlijk gezag in handen moest zijn en blijven van leden van de staatskerk, omdat dit is geroepen deze laatste te beschermen en dit uiteraard niet behoorlijk geschieden kan door hen die liever die kerk zagen verdwijnen. En dit motief woog te ernstiger, nu in verschillende kringen de vrijdenkers zich zeer deden gelden. Na dus met behulp der presbyterianen, ten tijde van Willem III, het roomsch-catholicisme uit zijne staatkundige stelling te hebben verstooten, meenden de Tories en Anglicanen dat nu de tijd gekomen was om de positie van de staatskerk nog sterker te maken, door datzelfde den presbyterianen te doen.

Een ontwerp werd dan ook samengesteld tegen wat men noemde de „occasional Conformity”. Het lagerhuis nam het aan, maar zoowel het hoogerhuis als de regeering deinsden aanvankelijk voor de aanneming en uitvoering terug. Dientengevolge bleef de zaak verscheidene jaren hangende. Op het laatst der regeering van koningin Anna zou het echter aan de Tories en Anglicanen gelukken die wet er door te krijgen, zelfs met behulp der Whigs.

De buitenlandsche politiek van minister Harley, die steeds meer ten gunste der bourbonsche dynastie neigde en den Whigs, gelijk den troonopvolger George Lodewijk van Hannover, op wien zij hunne hoop hadden gevestigd, zeer tegen de boist stuitte, was ook verschillenden Tories niet naar den zin. Een hunner, die grooten invloed in de anglicaansche kerk uitoefende, namelijk Nottingham, beloofde den Whigs zijn steun tegen Harley's ministerie, onder de voorwaarde, dat zij de wet tegen de „occasional Conformity” hielpen aannemen. De Whigs, overtuigd dat wanneer zij toegaven niet alleen de kans schoon was om het ministerie te doen vallen, maar ook voortaan één der scherpste wapenen van de anglicaansche geestelijkheid tegen hen haar uit de handen zou zijn geslagen, gingen op Nottingham's voorstel in. Van zijn kant beloofde deze de wet eenigermate te verzachten. En zoo lieten de Whigs op een gegeven oogenblik, vanwege algemeene politieke overwegingen, de presbyterianen in den steek en hielpen zij mede de acte van 1711 aannemen, waardoor de openbare ambten niet meer toegankelijk waren voor hen die zich slechts in zooverre bij de anglicaansche kerk hadden aangesloten, dat zij dàar het avondmaal gebruikten.

Een paar jaren later, namelijk in 1713, werd er nog een maatregel getroffen, die voor de dissenters pijnlijk was. Bij de zoogenaamde

Schisma-acte van dat jaar werd aan ieder verboden privaat-onderwijs te geven, die niet in het bezit was van een bewijs, dat hij tot de officieele kerk behoorde. Bolingbroke, de bekende minister van buitenlandsche zaken, de bewerker van den vrede te Utrecht van 11 April 1713, dreef deze wet door. De dissenters zagen daarin vooral eene poging, om den troonopvolger uit het huis Hannover, die aan de zijde der Whigs stond en een tegenstander was van de Schisma-acte, te weren. Lang echter duurden deze moeilijker tijden niet.

Want met het huis Hannover kwamen, zooals men terecht voorzien had, mannen op den troon, die eene verzoenende staatkunde volgden en steeds grooter vrijheid aan de andere kerken verschafften. Zij namen de politiek van Willem III tot hun uitgangspunt. Ook bij hen bleef de anglicaansche kerk de staatskerk. Daaraan tornden zij geen van allen, zoowel omdat zij te diepe wortelen had geschoten in geheel het leven van de engelsche natie als omdat zij door geheel hare organisatie vastheid schonk aan den troon. Maar tevens ontwikkelden zij de vrijheidsgedachten, die Willem III ten aanzien van anderen dan de leden der anglicaansche kerk in de wet had vastgelegd. Dit proces ontwikkelde zich echter langzaam. Ongeveer een eeuw was er noodig om het tot zijne volle ontplooiing te brengen. Maar men vergete daarbij niet, dat dit in Engeland grooter moeilijkheid opleverde dan elders, omdat men er, bij het steeds ruimer plaats geven aan de vrijheid van anderen, eenerzijds op bedacht bleef om het zuiver positief-protestantsch karakter van den staat tegenover het roomsch-catholicisme, dat in de Stuarts zoovele onheilen over den staat had gebracht, te bewaren, en anderzijds er voor waken moest dat de dissenters niet eene macht verwierven, die weder tot rebellie voerde. De namen van Cromwell en Jacobus I bleven in dit opzicht bakens in zee. Stap voor stap is men echter op den eenmaal door Willem III ingeslagen weg voortgegaan en het blijft de eer van het huis Hannover het engelsche volk op dit pad te hebben voortgeleid.

Onder George I (1714-1727) werd in 1718 voldaan aan den aandrang der dissenters om de Schisma-acte in te trekken en werd de Occasional Conformity zelfs ten deele herroepen. Verder durfden de koning en het parlement toen nog niet te gaan. Voor de afschaffing van den sacramenteelen eed deinsden zij nog terug, hoezeer de dissenters deze ook wenschten. De tijd was er nog niet rijp voor.

Onder de beide George's, die op den eersten van dien naam uit het huis Hannover volgden, verkregen de dissenters grooter vrijheid. Onder George II (1727—1760) begon de practijk om ieder jaar eene acte te doen uitgaan, waarbij ambtenaren, die verzuimd hadden den vereischten eed af te leggen of het sacrament te ontvangen, schadeloos werden gesteld. Zijn opvolger George III (1760—1820) maakte het voor hen nog beter. De dissenters kregen in 1779 het recht om

scholen op te richten. In plaats van de negen en dertig artikelen te moeten onderschrijven, voldeed voor hunne geestelijken eene plechtige verklaring, die door hen voor den vrederechter moest worden ondertekend, dat zij christenen en wèl protestanten zijn; dat de bijbel den geopenbaarden wil Gods bevat en de regel van geloof en leven is. Zelfs de socianen kwamen onder de regeering van dezen vorst in betere conditie en werden getolereerd.

Onder de regeering eindelijk van koningin Victoria (1837—1901) werden de dissenters ontlast van de verplichting om mede te betalen aan de belasting, die in de parochie voor de anglicaansche kerk moest worden opgebracht. De Compulsory Church Rate Abolition Act van 31 Juli 1868 maakte daaraan een einde. Daarmede kregen de dissenters volledige vrijheid.

Langen tijd was de toestand der roomschen nog droevig, omdat hun godsdienst nog als een ernstig politiek gevaar werd beschouwd. Behalve de straffen, die zij ondergingen voor het niet-bezoeken der parochiekerk, hadden zij te lijden van het verbod om, wanneer zij boven de achttien jaar waren, land door erfenis of koop in bezit te nemen, zoolang zij in hunne dwaal leer volhardden. Op hun een en twintigjarigen leeftijd moesten zij al hunne bezittingen laten registreeren; ditzelfde moest geschieden met wat zij daarna ontvingen. Collatierechten konden zij niet verleenen. Scholen mochten zij niet houden. Niemand mocht de mis lezen of bijwonen. Degenen die roomsche propaganda dreven, verbeurden hunne goederen, konden geene waardigheden bekleeden, mochten geen legaat of schenking aannemen, waren niet bevoegd om in rechten op te treden en konden geen executeur of administrateur zijn. En wanneer die propaganda gevolgd werd door afval van de kerk of verdraaiing harer geloofswaarheid of leidde tot verzoening met den paus, dan werd zij als hoogverraad gestraft.

De straffen voor roomschen, die weigerden den dienst in de parochiekerk bij te wonen, bestonden in een soort excommunicatie. Zij konden geen enkel ambt waarnemen; wapens mochten zij niet in huis hebben; binnen tien mijlen afstand van Londen mochten zij niet komen. Zij mochten niemand aanklagen; hun werd niet toegelaten verder dan vijf mijlen van huis te gaan tenzij met verlof; aan het hof mochten zij nimmer verschijnen. Eene weduwe, die het bijwonen van dien dienst weigerde, moest van haar weduwgoed twee derde deel, dat wordt verbeurd verklaard, afstaan; zij mag geen executrice of administratrice zijn inplaats van haren man, noch iets van zijne goederen bezitten. Gedurende haren gehuwden staat kan zij gevangen gezet worden, tenzij haar man haar vrij koopt voor een bedrag van tien pond per maand of het derde deel van zijn landerijen. Alle anderen dan de gehuwde vrouw werden binnen drie maanden, na hunne veroordeeling, voor de keuze geplaatst of zich te onderwerpen en hunne dwalingen te herroepen of het rijk te verlaten. Kwamen zij, na het

laatste gekozen te hebben, toch terug, dan wachtte hen de dood, zonder bijstand der geestelijkheid.

Eindelijk was de positie van roomsche bisschoppen en priesters zeer gevaarlijk. Wanneer zij een mis opdroegen of eenig ander deel van hun ambt in Engeland uitoefenden, behalve in de woningen der ambassadeurs, werden zij gestraft met levenslange gevangenisstraf. Een priester, die, geboren in de dominions, naar Engeland kwam en binnen drie dagen geen lid werd van de anglicaansche kerk en de vereischte eeden niet aflegde, was schuldig aan hoogverraad.

Uit dit alles blijkt hoe staatsgevaarlijk de roomschen werden beschouwd en hoezeer de staat zich door dwangmaatregelen beijverde om het protestantsch karakter te behouden. De eerste verzachting voor hen kwam in 1791, toen de „Public Worship Act” hen van de strenge wetten tegen hen ontsloeg, wanneer zij onder eede zoowel de wereldlijke macht van den paus als de leer verloochenden dat geloovigen hun woord jegens de ketteis niet behoeven te houden en geëxcommuniceerde vorsten door den paus mogen worden afgezet of vermoord. Wie dezen eed aflegde, mocht God aanbidden volgens zijn eigene overtuiging in een geregistreerde plaats. Alleen mocht het gebouw, waar dit geschiedde, geen toren en klok hebben. Ook kon de zoodanige niet meer vervolgd worden wegens het niet bezoeken zijner parochiekerk. In gevolge de jaarlijksche acten van schadeloosstelling mocht hij de meeste ambten bekleeden. Alleen kon hij geen zitting nemen in het parlement, omdat zulks door de vereischte verklaring tegen de transsubstantiatie werd verboden. Strikt genomen, kon ook toen nog een roomsche geen kiezer zijn voor het parlement, omdat daarvoor een eed werd vereischt, dat de paus geen geestelijke jurisdictie heeft binnen het rijk. Feitelijk werd echter daarmede zeer de hand gelicht. En in 1794 bepaalde een acte, dat hij alleen zou gehandhaafd blijven voor het geval de candidaat het verlangde en deze de kosten, die aan den eed-omslag verbonden waren, zelf bestreed.

De zoo goed als geheel-volledige emancipatie van de roomschen kwam onder de regeering van George IV (1820—1830), tijdens het ministerie van den hertog van Wellington. De Testacte en de Corporation-acte werden in 1828 herroepen. Door eerstgenoemde acte werd zoowel aan de Uniformiteitsacte van 1662 als aan de acte van George II, die voor de aanvaarding van een ambt het gebruik van het avondmaal in de staatskerk eischte, een einde gemaakt. Slechts werd een eed gevraagd, dat men aan deze kerk, zoowel aan hare rechten als aan die der geestelijkheid, geen afbreuk zou doen. Door de Emancipatie-acte van 1829 werden de roomschen van den eed van trouw, den suprematie- en den afzweringseed vrijgesteld en in plaats daarvan hun een eed opgelegd, waarbij zij den koning trouw zweren en beloven zijn persoon, zijn kroon en zijne waardigheid te zullen verdedigen; de troonopvolging van het huis Hannover te zullen handhaven; niet als een artikel van hun geloof de leer te beschouwen

dat een vorst, die door den paus is geëxcommuniceerd, mag worden afgezet of vermoord; geen jurisdictie van den paus in Engeland te erkennen, en geenerlei schade aan de staatskerk te zullen berokkenen. Wie dezen eed alegt, kan zoowel kiezer voor als lid van het parlement zijn en is voor staatsambten verkiesbaar. In 1846 zijn zelfs de oude wetten tegen de roomschen alle uit het staatsblad verwijderd.

Men ging nog verder. Hoewel het lagerhuis in 1848 het ontwerp afwees tot het zenden van een officieelen vertegenwoordiger van Groot-Brittannië bij den heiligen stoel, verhinderde dit nu eens de kroon dan weder het kabinet niet, om een officieuzen vertegenwoordiger bij het Vaticaan te accrediteeren. Zoo liet koningin Victoria zich door Sir Oddo Russell bij Pius IX vertegenwoordigen, en werd een dergelijke missie door Gladstone aan Sir C. Errington toevertrouwd. Ook brachten de groote oorlog en de troebelen in Ierland er de regeering toe om een ambassadeur naar den paus te zenden. Sir Henry Howard, die hiervoor was aangewezen, verkreeg echter een zeer begrensde opdracht. „De koning” — zoo schreef hem Sir Edward Grey —, heeft u aangewezen als bijzonderen gezant bij Zijne Heiligheid Benedictus XV om Haar geluk te wenschen met hare verkiezing en ter zelfder tijd om haar de motieven mede te deelen, die de regeering van Zijne Majesteit hebben genoopt om op te treden in het tegenwoordig conflict, kortom, om haar in te lichten omtrent onze houding in verschillende vraagstukken, die deze oorlog heeft opgeworpen of zal opwerpen.” Maar, al scheen door deze opdracht de missie een tijdelijk karakter te dragen, de loop der omstandigheden heeft er zonder tegenspraak tot op heden een blijvend gezantschap van gemaakt. Onwillekeurig is daardoor niet alleen de verhouding tusschen den engelschen staat en de roomsche kerk verbeterd, maar ook de band met den heiligen stoel versterkt.

Toch zijn er verschillende uitzonderingsbepalingen voor de roomschen blijven bestaan, waaruit blijkt dat de engelsche staat, bij het verleenen der genoemde vrijheden, toch zijn beslist protestantsch karakter wil blijven handhaven. De koning moet afstand doen van zijn troon, als hij roomsch wordt of met een roomsche vrouw huwt. Geen roomsche kan kanselier van Engeland of onderkoning van Ierland zijn. Tot 1867 moest ook de kanselier van Ierland altijd een protestant wezen, doch in dat jaar is die post voor de roomschen opengesteld. Jezuïeten en andere religieuze roomsche orden behoeven eene ministerieele goedkeuring om zich binnen het rijk te vestigen. Geen roomsche kan collatierechten in de staatskerk uitoefenen. Priesters zijn en blijven van alle staatsambten uitgesloten. Een predikant mag echter evenmin lid van het parlement zijn, uitgezonderd de bisschoppen, die plaats hebben in het hoogerhuis.

De Emancipatie-acte der joden hield gelijken tred met die der roomschen. Hun werd bij de Emancipatie-acte van Juli 1858 de toegang

tot het parlement en de staatsambten verleend. In het slot van den eed, waarbij door hen alsdan trouw aan den koning en het huis Hannover en verwerping van alle wereldlijke en geestelijke jurisdictie van een vreemden vorst werd gezworen, werden de woorden: „Ik verklaar dit, zoo waar ik een christen ben,” weggelaten. Eigenaardig wordt echter nog steeds voor de feitelijke toelating van een jood in het parlement een afzonderlijk besluit van het hooger- of lagerhuis geëischt. In zoverre wordt de jood nog steeds onder eene uitzonderingsbepaling gesteld.

Het meest spreekt zich echter nog steeds het eigenaardig protestantsch karakter van den engelschen staat uit in de gebondenheid der episcopale kerk, als staatskerk.

Wél is haar macht in het verloop der negentiende eeuw zeer ingekrompen. Door de Irish Church Act van 1 Januari 1871 werd de iersche tak van de anglicaansche kerk van haar losgemaakt en hield deze op in Ierland de staatskerk te zijn. Dààr is thans de roomsch-catholieke de heerschende, gelijk in Schotland de presbyteriaansche en in Engeland de anglicaansche. Ook was de invloed der anglicaansche kerk reeds aan het tanen, toen in 1836 en 1837 bepaald werd dat alle geboorten en sterfgevallen aan burgerlijke ambtenaren moeten worden opgegeven. Datzelfde is het geval met huwelijken, die in kerken van dissenters zullen worden gesloten. In tegenstelling met vroeger toen de dissenters slechts in de anglicaansche kerk konden trouwen en hunne kinderen dààr moesten laten doopen, om ze in de rechtsgeldige geboorteregisters ingeschreven te krijgen, zijn zij nu van dit alles vrij. Ook bij echtscheiding hebben zij niet meer met de geestelijke gerechtshoven te doen. Daaruit ziet men hoezeer de invloed der staatskerk is beperkt geworden. Dit geschiedde bovendien door andere maatregelen als het verleenen van het recht aan de universiteiten om al of niet naar haar goedvinden van de studenten instemming met de anglicaansche kerk te verlangen. De University-Test-acte van 1869 brak dus met het tot hiertoe gevolgde stelsel dat alleen anglicanen tot de universiteiten werden toegelaten. Maar al is door al deze bepalingen een bres geschoten in de suprematie van de anglicaansche kerk en het conformiteitsbeginsel losgelaten, toch is haar nog altijd eene geheel eenige positie van staatswege verzekerd.

In de eerste plaats springt dit in het oog, wanneer wij herinneren aan de verplichtingen, die de koning bij zijne kroning tegenover deze kerk op zich neemt. Bij deze plechtigheid, die door den aartsbisschop dier kerk moet worden geleid, doet de vorst de plechtige belofte „to maintain the laws of God, the true profession of the Gospel and the Protestant reformed religion established by law”, maar tevens „to preserve to the bishops and the clergy of the realm, and to the churches committed to their charge, all such rights and privileges as by law do or shall appertain unto them”. Hiermede neemt elke vorst derhalve de taak op zich om de bij de wet vast-

gestelde rechten der staatskerk te handhaven. En die rechten zijn veelvuldig. Alle staatsbetrekkingen zonder één onderscheid staan voor de leden dier kerk open ; hare bisschoppen alleen hebben voor een deel zitting in het hoogerhuis. De staat zorgt er voor dat de leer dier kerk niet wordt veranderd of verminkt, en het ritueel in denzelfden vorm wordt behouden, waarin het eenmaal is vastgesteld. Op die wijze blijft de kerk in hare belijdenis wat zij historisch werd. Geen geestelijke mag dus ook eene leer verkondigen, die met de officieele leer in strijd is. Evenmin is het hem veroorloofd ceremonies te gebruiken, die niet door het wettelijk vastgestelde algemeen gebedenboek zijn geautoriseerd. Het dogma en het ritueel blijven, zooals de rijkswet ze heeft vastgesteld. De engelsche kerk kan dus, dank zij de staatszorg, niet door den strijd van meeningen in eigen boezem worden verzwakt. Zij neemt dan ook onder de kerken een geheel eenige positie in. Zij is geen corporatie noch een zichzelf besturend lichaam. Als kerk heeft zij eigenlijk geen rechten en geen plichten. Evenmin bezit zij als zoodanig eigendommen. Op merkwaardige wijze zijn derhalve in Engeland kerk en staat nog immer dooreengeweven.

De bisschoppen worden formeel door de kapittels gekozen, maar feitelijk namens de kroon door den eersten minister benoemd. De eed, dien zij knielend zweren, luidt : „I do acknowledge and confess to hold the Bishopric of . . . and the possession of the same entirely as well as the spiritualities and temporalities thereof, only of your Majesty and of the Imperial Crown of this your Majesty's Realm". Van de zeven en dertig bisschoppen van Engeland zijn de beide aartsbisschoppen van Canterbury en York, de bisschoppen van London, Durham en Winchester steeds lid van het hoogerhuis ; van de overigen alleen de een en twintig oudsten, behalve de bisschoppen van Sodor en Man, die het nimmer zijn. Den hoogsten rang bekleedt de aartsbisschop van Canterbury, die als „Lord Primate of all Engeland", onmiddellijk in rangorde op de naaste bloedverwanten van het koninklijk huis volgt en zijnen zetel heeft in Lambeth Palace. Hij kroont den koning, gelijk de aartsbisschop van York het de koningin doet. De deken of het hoofd van het domkapittel, dat in rang op den bisschop volgt, wordt door de kroon benoemd. Alleen de dekens van York, die door hun aartsbisschop gekozen worden maken, daarop eene uitzondering.

Verder levert de synode van de twee kerkelijke provincies Canterbury en York een merkwaardig bewijs van de dooreenmenging van staat en kerk. De zoogenaamde Convocation of synode, die eene vertegenwoordiging is van de geestelijkheid alleen en niet van de leken, kan alleen hieengeroepen, verdaagd en ontbonden worden door den koning als hoofd van de kerk. In de provincie Canterbury bestaat de synode, evenals het parlement uit twee huizen, het hoogerhuis, waarin de aartsbisschop en de bisschoppen der diocesen in de provincie zitting hebben, en het lagerhuis, waarvan alle dekens

en aartsdekens der provincie, één afgevaardigde van elk kapittel en twee afgevaardigden, gekozen door de parochiale geestelijkheid van elke diocese, lid zijn. In de provincie York zitten de twee huizen tezamen en zijn de twee afgevaardigden, die de parochiale geestelijkheid vertegenwoordigen, gekozen door de geestelijkheid van elk gebied van den aartsdeken in plaats van door de geestelijkheid van iedere diocese. Hoe gewichtig deze synoden er ook uitzien, zoo is haar macht toch zeer beperkt, omdat hare besluiten, die alleen de geestelijkheid binden, steeds de koninklijke bekrachtiging behoeven en in overeenstemming moeten zijn met de wetten des lands, die, zooals wij zagen èn in zake de leer èn in zake het ritueel zelfs in 't geheel geen invloed van de zijde der Convocation gedoogen. Hoewel besprekingen in de synode zijn toegelaten, staat de kroon haar, uitgezonderd in enkele gevallen, in 't geheel geen wetgevende macht toe. Althans zoo is de tegenwoordige practijk.

Ook tegenover de kerkelijke hoven heeft de staat steeds meer zijne macht doen gelden. De grootste verandering kwam in 1832, toen de rechtspraak van de door den koning aangewezen „judges delegate” werd overgebracht naar de zoogenaamde „Judicial Committee of the Privy Council”, waaraan sinds 1876 het hoogste appèlrecht toekomt. Maar bovendien is de macht dier hoven nog zeer verminderd sinds in 1857 de huwelijkszaken en kwesties omtrent erfenissen overgebracht zijn bij de „Court for Divorce and Matrimonial Causes” en de „Court of Probate”, welke beide hoven in 1875 opgingen in de „High Court of Justice”. Ook is haar invloed beperkter geworden, omdat misdrijven, die vroeger beschouwd werden als overtredingen van de kerkelijke wet, nu als overtredingen van de wet van staat worden behandeld. Zòò bigamie, zòò eerroovende taal enz. Evenzoo heeft de afschaffing van dwingende kerkelijke belastingen in 1868 hun sfeer beperkt. Alleen is hun macht over de geestelijkheid nog groot. Zij kunnen haar schorsen; haar berooven van de prebende, maar alleen als zij hare wettelijke verplichtingen verzaakt.

Maar niet minder sterk komt de vermenging van burgerlijk en kerkelijk terrein uit in het parochie-stelsel. Langzamerhand werd de parochie, die eigenlijk eene volkomen kerkelijke indeeling was, ook gebruikt voor de uitvoering van maatregelen van het burgerlijk bestuur. Vooral bleek dit in het recht, dat aan de parochie was gegeven om belastingen te heffen voor armen en kerk, en ambtenaren te kiezen, die deze gelden inzamelden en beheerden. Daar tegenover rustte van oude tijden, naar gewoonterecht, op de parochie de verplichting tot onderhoud der publieke wegen. Tegenwoordig zijn die rechten en verplichtingen zeer ingekrompen. De meest beteekenende stap in die richting werd gedaan den 31^{en} Juli 1868, toen de Compulsory Church Rates Abolition Act tot stand kwam, waarbij wèl het recht der parochie om belastingen te heffen werd gehandhaafd, maar aan de dissenters de vrijheid werd gelaten om al of

niet de kerkbelasting te betalen. Het spreekt van zelf dat degenen, die van deze vrijheid gebruik maken, ook de medezeggenschap over het gebruik dier belastingpenningen verliezen. Maar gebleven zijn de verplichtingen der dissenters om, wanneer zij daartoe worden benoemd, de ambten van kerkvoogd (churchwarden) en armvoogd (overseer) aan te nemen. Deze ambten worden niet bezoldigd; hunne ambtsdragers worden door de Vestry, dat is de vergadering van belastingbetalers, die ook namens de parochie de belastingen oplegt, gekozen en *moeten*, al zijn de gekozenen dissenters, de benoeming aannemen. Alleen de pairs, de parlamentsleden, de bisschoppen, de geestelijkheid der dissenters ¹⁾, de doctoren en militairen zijn van het bekleeden dezer functies vrijgesteld. Tot kerkvoogd mag geen roomsche of jood worden gekozen. Zijn taak is het vermogen van de kerk te beheeren, te zorgen dat alles wat voor den dienst in de kerk noodig is, zich in goeden staat bevindt; te waken dat het kerkhof in orde is; toe te zien dat de kerkelijke wetten worden nageleefd, en eindelijk den aartsdeken op de hoogte te stellen van vergrijpen van geestelijken en leeken beiden.

Volgens de bepalingen, in de dagen van koningin Elisabeth vastgesteld, moesten er in iedere parochie twee tot vier armvoogden zijn, die samen met de kerkvoogden zorgden dat de belastinggelden voor het armenwezen werden opgebracht en die de practijk der armenverzorging uitoefenden. Sinds de wet van 1834 is die laatste taak zoo goed als geheel door de organisaties van den „Board of Guardians” overgenomen en is op haar eigenlijk alleen de verplichting blijven rusten van de uitschrijving en heffing der Poor Rate. Zij beheeren met de kerkvoogden, die als ex officio overseers gelden, het vermogen van de parochie, speciaal het armengeld. Met hun eigen vermogen zijn zij voor de uitbetaling aansprakelijk. Die uitbetaling zelf regelen zij, zooals wij zeiden, thans in hoofdzaak niet meer. Zelfs het opleggen der belasting geschiedt tegenwoordig door hen niet meer geheel zelfstandig, maar onder leiding van de

Art. 1 van de acte toch luidt: „From and after the passing of this act no suit shall be instituted or proceeding taken in any ecclesiastical or other court, or before any justice or magistrate, to enforce or compel the payment of any church rate made in any parish or place in England or Wales.” Volgens art. 10 wordt onder „church rate” verstaan: „any rate for ecclesiastical purposes” en onder „ecclesiastical purposes” „the building, rebuilding, enlargement, and repair of any church or chapel, and any purpose to which by common or ecclesiastical law a church rate is applicable, or any of such purposes.” (Zie Chitty's Collection of all the Statutes of Practical Utility continued by Horatio Lloyd Esq., Vol. I, bldz. 326 en 327).

¹⁾ Een dissenter kan zich alleen vrij maken, als hij bezwaren heeft tegen deze ambten, doch moet dan zelf voor een plaatsvervanger zorgen.

zoogenaamde Union Assessment Committee, een commissie uit de Guardians, en ook hun beheer is aan eene strenge contrôle onderworpen. Van het vroegere invloedrijke eereambt is thans dus weinig meer over. In verschillende parochies is het dan ook tegenwoordig met dat der kerkvoogden samengesmolten, zoodat men dáár niet eens meer een afzonderlijke armvoogd heeft.

Maar toch blijven nog immer zoowel het instituut van churchwarden als dat van overseer een eigenaardig bewijs van den nauwen band, die staat en kerk aan elkander verbindt. Elke dissenter, die door de belasting betalende parochianen tot kerkvoogd der officieele kerk ter plaatse wordt benoemd, is verplicht, zelfs onder bedreiging van straf bij de wet, om die benoeming aan te nemen. En al is het ambt van armvoogd een volkomen wereldlijk ambt geworden, het heeft nog altijd de grondtrekken van zijn oorsprong uit de kerkelijke organisatie. Op verschillende plaatsen is de kerkvoogd dan ook altijd nog armvoogd, ja zelfs de eenige. Bovendien behielden de parochies hare bijzondere vertegenwoordigers in de Guardians. Zoozeer blijven de kenmerken van den vroegeren toestand nog steeds bewaard.

Datzelfde zien wij wanneer wij letten op de wijze, waarop iemand tot het ambt van geestelijke komt en op de rechten en verplichtingen van den geestelijke en zijne parochianen tegenover elkander. De wet stelt de eischen vast, waaraan moet worden voldaan om tot geestelijke te kunnen worden gewijd. Is dit geschied, dan wordt hij in het gewone geval door den patroon van de eene of andere plaats aan den bisschop van de diocese voorgesteld tot het verkrijgen van diens goedkeuring. Een van de sterkste bewijzen van de afhankelijkheid van de kerk van den staat is wél dit, dat de bisschop die goedkeuring alleen weigeren mag, wanneer er niet voldaan is aan de bepalingen van de wet. Een eigen meening over al of niet geschiktheid komt daarbij niet in aanmerking. Is er in niets aan de wettelijke voorschriften te kort gedaan, zoo wordt hij aangesteld als parochiaal geestelijke, maar niet alvorens hij zijne instemming met de kerkleer betuigt, eene verklaring tegen simonie afgelegd en twee eeden heeft gezworen, één van trouw aan den koning en één waarbij hij dezen als hoofd der kerk erkent. De aartsdeken leidt den nieuwen rector ecclesiae in zijn ambt in. Van dit oogenblik heeft deze het recht op het bezit van der kerk, de pastorie en het kerkhof, benevens de tienden. Wat deze laatste betreft, komt daarvan een deel, namelijk de tienden van het koren en soms van het hooi, den vicar toe, dat is den man, dien de rector in zijne plaats kan aanstellen, om den dienst waar te nemen. Vóór 1836 geschiedde de opbrengst der tienden geregeld in natura; thans is deze omgezet in een jaarlijksche som, die wisselt naar den prijs van het koren. De Tithe Commutation Act van 1836 heeft dit laatste geregeld. De regeering benoemt gemachtigden, die, waar men de tienden wilde afkopen, de gemiddelde waarde moeten taxeeren, berekend naar

de laatste zeven jaren en die verder, waar die afkoop niet plaats heeft gehad, elk jaar de prijs vaststellen. De betaling moet om het half jaar geschieden. Gebeurt dit niet, dan heeft de rector of de vicar het recht tot beslaglegging en desnoods tot verkoop. Het servituut der tienden staat dus ten bate van den geestelijke onder staatscontrôle. Ditzelfde is ook met de roerende goederen het geval. Deze staan onder het beheer van den churchwarden of kerkvoogd, die voor een jaar wordt gekozen ; en die met den strafrechter in aanraking komt, wanneer hij zich ondeugdelijk van zijn taak kwijt.

Ook de rechten en verplichtingen van den geestelijke en de parochianen tegenover elkander zijn wettelijk geregeld. De geestelijke plukt de revenuen van het kerkhof, maar ieder parochiaan heeft recht dàar te worden begraven. Zelfs behoeft hij zich daarbij tegenwoordig niet meer aan den anglicaanschen lijkdienst te onderwerpen, maar kan men kiezen „such Christian and orderly religious service as to their friends should seem best”. De geestelijke mag verlof geven tot het oprichten van graftomben, doch hij kan het ook weigeren. In dit laatste geval is er echter beroep op den rechter. Hij is door de wet verplicht den doop te bedienen, huwelijken in te zegenen, begrafenissen te leiden, het avondmaal te houden en zich strikt gebonden te achten aan het wettelijk voorgeschreven dogma en ritueel. De parochianen hebben recht op dit alles. De anglicaansche geestelijke treedt dus op als „public officer”. Met den kerkvoogd is hij de eenige, die de parochiale kerk bestuurt. Deze functionaris is de eenige leek, wien het geoorloofd is zich direct in kerkelijke aangelegenheden te mengen. Indirect oefenden de parochianen slechts invloed uit door hun recht om een kerkvoogd te kiezen. Doch dit is ook alles. Het geheele kerkelijk leven beweegt zich langs de vaste banen, die door de wet zijn aangewezen en geëffend. De verschillende latere wetten hebben dissenters, roomschen en joden vele vrijheden geschonken, maar de officieele engelsche kerk bezit nog immer haar vroeger merk.

Toch is ook Engeland niet geheel ontkomen aan den invloed van den tijdgeest, die om steeds meerder vrijheid vroeg op godsdienstig en kerkelijk gebied. Zelfs de anglicaansche kerk heeft daarvan invloed ondervonden.

Allereerst heeft het ministerie-Gladstone door de Irish Church Act van 26 Juli 1869, die 1 Januari 1871 in werking trad, den ierschen tak van de anglicaansche kerk losgemaakt van den staat. Daarmede hield deze iersche kerk op staatskerk te zijn. De kroon had voortaan het recht niet meer ambten en prebenden te begeben. Het parlement kon geen kerkorde meer voor haar vaststellen. Eene algemeene synode, bestaande uit twee huizen, dat der bisschoppen, waarin twaalf zoodanige titularissen zitting hebben en het huis der vertegenwoordigers, dat 208 geestelijken en 416 leeken omvat, zou dit doen. De rechtspraak lag niet meer in handen van geestelijke rechtbanken, die deel uitmaken van de rechterlijke organisatie

van den staat — ; ook in dit opzicht was de koning niet langer „head of the Church”. Het kerkegoed werd bestemd tot gemeenschappelijke, nuttige doeleinden, nadat alle belanghebbenden rijkelijk schadeloos gesteld en hun de kerken en pastorieën gelaten waren.

In ongeveer denzelfden toestand verkeert sinds 31 Maart 1920 de kerk van Wales. De Welsh Church Act van 18 September 1914 bevrijdde haar reeds van de voogdij van den staat, doch door de Suspensory Act van denzelfden datum werd de uitvoering er van opgeschort tot na den oorlog. De Welsh Church (Temporalities) Act van 19 Augustus 1919 bepaalde die uitvoering op 31 Maart 1920. Het beginsel, daarin uitgesproken, luidt : „The Church of England, so far as it extends to and exists in Wales and Monmouthshire shall cease to be established by law and save as by this Act provided, no person shall, after the passing of this Act, be appointed or nominated by this Majesty or any person, by virtue of any existing right of patronage, to an ecclesiastical office in the Church of Wales.” Daarmede hebben de kerkelijke corporaties opgehouden staatsrechterlijke lichamen te zijn. Geen bisschop van Wales kan meer zitting hebben in het parlement. De jurisdictie der ecclesiastical Courts heeft dáár een einde genomen ; alleen wordt haar uitspraak in kwesties van eigendom door den wereldlijken rechter bindend geacht. Maar overigens draagt de rechtspraak der geestelijke gerechtshoven geen dwingend karakter meer. Men kan er geen beroep van doen op den wereldlijken rechter ; alleen kan met toestemming van den aartsbisschop van Canterbury geappelleerd worden op het dáár gevestigde aartsbisschoppelijk gerechtshof.

De bisschoppen en de overige geestelijkheid in Wales zijn thans geen leden meer van de synode van de kerkelijke provincie Canterbury. De financieele scheiding tusschen staat en kerk aldaar ligt in handen van drie door den koning benoemde „Welsh Commissioners”, van wie minstens één lid van de engelsche staatskerk moet zijn. Wel stelt de wet de beginselen vast, die dit college bij die scheiding in het oog dient te houden, maar overigens heeft het groote macht, en is van zijne uitspraken slechts beroep mogelijk op de „Judicial Committee” of „the Privy Council” in bepaald aangegeven gevallen. In de samenstelling harer kerkorde is de kerk in Wales nu geheel vrij. Aan hare vertegenwoordigende lichamen wordt door de Welsh Commissioners het kerkelijk eigendom definitief overgedragen. Rechtmatig verworven rechten op ambten en pensioenen zijn gewaarborgd. De patronaten van leeken worden afgelost ; de grenzen van parochies en diocesen aan den nieuwen toestand aangepast.

De kerken in Ierland en Wales zijn dus vrij.

Zelfs is door de Church of England Assembly (Powers) Act van 23 December 1919 op één punt aan de engelsche staatskerk eenige vrijheid gegeven. Tot dat tijdstip moesten de koning en het parlement de kerkelijke wetten altijd sanctionneeren. Door genoemde

wet werd echter, op voorstel van de synoden van Canterbury en York, de bevoegdheid tot het geven van kerkelijke wetten principieel op de nieuwe gevormde kerkelijke organisatie der staatskerk, de zoogenaamde National Assembly of the Church of England, overgedragen. Men neme hierbij in aanmerking dat desniettemin het hoogheidsrecht van den staat is blijven bestaan. Dit blijkt duidelijk hieruit, dat de voorstellen, die genoemde Assembly doet, in handen worden gesteld van eene bijzondere commissie uit het parlement (Ecclesiastical Committee), die uit vijftien leden van het Hooger- en Lagerhuis bestaat en voor iedere parlamentszitting opnieuw wordt samengesteld. Deze commissie onderzoekt de kerkelijke voorstellen en zendt deze door naar het parlement, met bijvoeging van haar advies. In geval het parlement daartegen geen bedenkingen heeft, krijgen de voorstellen bij eenvoudig besluit der beide huizen en onder nadere koninklijke goedkeuring kracht van wet. Hier is dus een schuchtere poging tot het verkrijgen van eenige vrijheid voor de engelsche staatskerk gelukt.

Een zweem daarvan ontdekt men ook bij de staatskerk in Schotland. De grondslagen van hare inrichting liggen nog steeds vast in de beide staatswetten van 1690 en 1693. De eerste „Act for ratifying the Confession of faith and settling Presbyterian Church Government”, bepaalt dat de kerk wordt geregeerd door kerke-raadsvergaderingen, presbyteries, provinciale en generale synoden; de tweede „Act for settling the Peace and quiet of the Church” eischt van alle geestelijken instemming met de „Confession of Faith” van 1647. De algemeene synode is in geestelijke aangelegenheden het gerechtshof, dat in hoogster instantie beslist, doch is daarbij gebonden aan de wetten van den staat, die over kerkelijke zaken handelen. Een bewijs, dat de staat in dezen nauwlettend toeziet, levert het gebeurde in 1843, toen de algemeene synode door de Court of Session gedwongen werd, om het patroonsrecht, dat zij had opgeheven, te herstellen. De leden der kerk, die dit toegeven der algemeene synode afkeurden, traden uit de staatskerk en organiseerden zich als vrije kerk, waarvan zich op hare beurt weder de zoogenaamde United Presbyterian Church in 1847 afscheidde, hoewel slechts tot 1900, toen men elkander weder vond. Maar in zooverre heeft deze geheele beweging toch voor de schotsche staatskerk ten goede gewerkt, dat bij acte van 1874 het patroonsrecht is afgeschaft. In dit opzicht kreeg dus in latere jaren de generale synode van 1843 haar zin en werd aan de kerk, bij haar verlangen naar eenige vrijheid, eenige voldoening verschaft ¹⁾.

¹⁾ De nieuwe iersche grondwet van 5 December 1922, die ook door het Britsche parlement bij de Irish Free State Constitution Act 1922 tot wet verheven en daarna door den koning bekrachtigd is, bepaalt in de artikelen 8 en 9 de verhouding tot godsdienst en godsdienstoefening aldus :